

KULTÚRA SLOVA

*Časopis
pre jazykovú
kultúru
a terminológiu*

*Orgán
jazykovedného ústavu
Eudovíta Štúra
SAV*

HLAVNÝ REDAKTOR

Ján Kačala

VÝKONNÝ REDAKTOR

Matej Považaj

REDAKČNÁ RADA

Eugénia Bajzfková, Klára Buzássyová, Adriana Ferenčíková, Ján Findra, Gejza Horák, Ján Horecký, Ján Kačala, František Kočíš, Ivan Masár, Mária Pisárčíková, Matej Považaj, Jozef Ružička, Anna Rýzková, Ján Sabol

REDAKCIA

813 64 Bratislava, Nálepškova 26

KULTÚRA SLOVA — ROČNÍK 22 — ČÍSLO 5

OBSAH

MASÁR, I.: Definícia termínu	129
PÍCHA, E.: Tvorba a uplatnenie terminológie v procese riadenia	141
PUCI, J.: Číslovky v leteckej terminológii	147
BUZÁSSYOVÁ, K.: Ako pomenovať odborníka využívajúceho elektroniku v architektúre?	150
HENSEL, K.: Národné mená niektorých alochtónnych rýb Československa	152
KLOKNER, Š.: Základné názvy z bonsajistiky	161
Základné názvy z astronómie. Prístrojová technika	165

Rozličnosti

Nové slovo <i>aids</i> v slovenčine. J. Kačala	182
Muzejný či múzejný? J. Horecký	183

Správy a posudky

Metodika jazykovej výchovy v materských školách. J. Kesselová	186
---	-----

Spytovali ste sa

Miesto slova <i>pojazd</i> v slovnej zásobe. J. Horecký	190
Srbochorvátčina či srbochorvátčina? D. Bačíková	191
Dominátor. P. Odaloš	191

KUL TÚRA SLOVA

Definície termínu

IVAN MASÁR

1. Vymedzenie (definovanie) termínu ako hlavného objektu disciplíny zaoberajúcej sa terminológiou je prvoradá úloha každej terminologickej teórie. V našej súčasnej teórii sa ustálilo takéto chápanie termínu: „Termín (názov) je pomenovanie pojmu vymedzeného definíciou a miestom v systéme pojmov daného vedného odboru“ (Zásady..., 1964, s. 134). V odbornej literatúre možno nájsť veľa pokusov o definíciu termínu, pričom mnohé z nich „sa zhodujú v tom, že termín (odborný názov) je pomenovanie pojmu v systéme pojmov niektorého vedného alebo technického odboru“ (Poštolková — Roudný — Tejnor, 1983, s. 24), ale jestvujú aj pokusy, ktoré vymedzujú termín inak ako prvok konkrétneho systému. K poznatku o termíne ako o pomenovaní pojmu a prvku istého systému sa však nedospelo naraz. Tento poznatok je jednak výsledkom diskusie s predchádzajúcimi náhľadmi na termín, jednak zužitkovaním skúseností z práce terminologických komisií, ktorá sa u nás intenzívne rozvíjala najmä v päťdesiatych a šesťdesiatych rokoch.

Staršie názory na termín sa analyzovali v našej dosiaľ jedinej sústavnej práci o terminológii (porov. Horecký, 1956, s. 35—43), neskôr v obsiahlej štúdii (Kocourek, 1965). Možno tu zrekapitulovať, že obaja autori sa vyrovnávajú najmä s domácimi koncepciami a definíciami termínu a že obidvaja podávajú aj vlastné definície termínu.

2. V Jedličkovej definícii termínu ako lexikálno-sémantickej jednotky odbornej funkcie jazyka, ktorá má presný význam, daný v odbornej oblasti definíciou, konvenciou alebo kodifikáciou (Horecký, 1956, s. 35), vidí J. Horecký odraz skúmania termínov z hľadiska ich štylistickej hodnoty, resp. reflex rozlišovania funkčných štýlov

a vyslovuje námietku, že pri pokuse nájsť termínu miesto vo funkčných štýloch (resp. funkčných jazykoch) sa spravidla neberie do úvahy sémantická stránka termínu ani jeho slovotvorná štruktúra. Neprijíma ani delenie termínov na termíny v užšom zmysle a na automatizované slová a spojenia slov (namiesto súčasného termínu *spojenie slov* používa Horecký starší termín *súslovie*), ktoré majú určitý ustálený význam v jednom odbore, ale iný význam v inom odbore alebo v bežnom jazyku, a uzatvára, že pojem automatizované spojenie slov nie je pre teóriu termínu prínosom (porov. c. d., s. 37). Komplikáciu vidí v tom, že v tzv. automatizovaných spojeniach slov sú jednotlivé prvky termínu aj neautomatizovanými slovami, pričom sa v ich používaní nedá zistiť nijaký systém. Osobitne zdôrazňuje, že pri tzv. automatizovaných spojeniach slov nejestvujú také spôsoby spájania, ktoré by sa neopierali o celonárodný jazyk (porov. s. 38).

V Jedličkovej definícii termínu J. Horecký podrobne analyzuje jednak formuláciu, že význam termínu je daný definíciou, konvenciou alebo kodifikáciou, jednak použitie zloženého slova *lexikálno-sémantický* [možno spresniť, že vlastne ide o použitie spojenia *lexikálno-sémantická jednotka*]. Presvedčivé je tvrdenie, že nijakou kodifikáciou, definíciou alebo konvenciou nemožno konkrétnemu slovu alebo sledu hlások, ktorý sa dosiaľ v jazyku nevyskytol, pripísať istý význam, ak na to nejestvujú v jazyku predpoklady založené na jeho spoločenskej a dorozumievacej funkcii (tamže, s. 39). Atribútom *lexikálno-sémantický* sa podľa názoru J. Horeckého má zdôrazniť, že aj pri termíne ide vždy o prvok slovnej zásoby, pravda, nielen o jedno slovo, lež aj o spojenie slov tvoriace významový celok, pričom za prvky slovnej zásoby sa pokladajú len jednotlivé slová. Preto navrhuje nahradiť v definícii termínu spojenie *lexikálno-sémantická jednotka* termínom *pomenovanie*.

Pozitívne výsledky analýzy citovanej definície a názorov na termín treba vidieť predovšetkým v zistení, že slovo konkrétneho jazyka nemožno použiť v ľubovoľnom význame ako termín. Súvisí to s tým, že „každý termín je jazykový znak a že ako taký je vždy nejako motivovaný“ (c. d., s. 39). S prihliadnutím na znakovú podstatu termínu, na potrebu nahradiť v analyzovanej definícii pojem *lexikálno-sémantická jednotka* pojmom *pomenovanie* (teda s prihliadnutím na nominačnú funkciu termínu) a s prihliadnutím na odbornú literatúru podáva Horecký túto definíciu termínu: „termín je pomenovanie pojmu v sústave daného vedného alebo výrobného odboru“ (c. d., s. 43).

Keď porovnáme túto staršiu definíciu s novšou definíciou* uvede-

* Aj novšiu definíciu vypracoval J. Horecký, hoci sa v Zásadách koordinácie českej a slovenskej terminológie neuvádza ako autor. Pod text zásad sa

nou na samom začiatku článku, ukážu sa viaceré dôležité rozdiely. V novšej definícii sa dáva znamienko rovnosti medzi termínom a názvom. Toto riešenie treba chápať ako zásadné stanovisko k starším pokusom viesť medzi termínom a názvom ostrú deliacu čiaru v takom zmysle, že termín je pomenovanie pojmu a názov je pomenovanie veci. V staršej definícii sa stanovisko k tomuto problému neodráža, hoci sa Horecký tohto problému vo svojej práci dotýka (porov. c. d., s. 42), čím anticipuje neskoršie explicitne sformulovaný názor, že aj slová patriace do nomenklatúry sú späté s pojmami (Reformatskij, 1961, s. 49; porov. aj tenže, 1986, s. 165), i keď medzi nomenklatúrou a terminológiou jestvujú isté rozdiely (dosť podrobne sú opísané v c. d., 1961, s. 47—49). Ďalší rozdiel je v postulovaní požiadavky (potreby) termín definovať. Poukazuje na ňu základná časť definície, ktorá predstavuje termín ako pomenovanie pojmu vymedzeného definíciou a miestom v systéme pojmov. Na prvý pohľad by sa mohlo zdať, že požiadavka definovať termín sa v staršej definícii nenastoluje preto, lebo J. Horecký vyslovil isté pochybnosti o tom, či je význam termínu daný definíciou, konvenciou alebo kodifikáciou. Žiada sa však zdôrazniť, že nejde o odmietnutie definície, konvencie a kodifikácie ako prostriedkov na ustálenie termínu vôbec, lež o to, že sa tieto postupy nedajú použiť na prisúdenie akéhokoľvek významu konkrétnemu slovu, ktoré má plniť funkciu termínu (napr. na prisúdenie významu „čistiaci prostriedok“ slovu *obrazáreň* — príklad u Horeckého, 1956, s. 38). Požiadavka definovať termín vyplynula z potreby identifikovať slovo, pojem a vec, ale aj z existencie polysémie, z funkcie termínu, ako aj z toho, že v pomerne veľkom počte prípadov sa na pomenovanie odborných pojmov používajú slová z bežnej slovnej zásoby, teda z toho, že termíny sa často tvoria sémantickým spôsobom (podrobnejšie o tomto spôsobe porov. napr. Poštolková — Roudný — Tejnor, s. 53) a že sémanticky utvorený termín sa musí vhodným spôsobom špecifikovať proti jeho náprotivku v bežnej slovnej zásobe.

V novšej definícii je dôležité aj to, že okrem slovného vyjadrenia (definovania) sa požaduje podoprieť význam termínu jeho miestom v systéme pojmov. To je v podstate požiadavka akejsi „zdvojenej“ definície, ak vezmeme do úvahy, že v niektorých odboroch (botanika, zoológia a i.) už samo miesto termínu alebo názvu v systéme má značnú definičnú silu.

nepodpisala ani vtedajšia Československá ústredná terminologická komisia, ale autor tohto článku ako výkonný redaktor publikačného orgánu tejto komisie má spoľahlivú informáciu, že komisia autorizovala text, ktorý na publikovanie pripravil J. Horecký.

Napokon medzi staršou a novšou definíciou jestvuje ešte jeden rozdiel. V staršej definícii sa berie do úvahy systém (sústava) vedného alebo výrobného odboru, v novšej už iba systém vedného odboru, čím sa platnosť definície zužuje na oblasť vedy, resp. vedeckých termínov. V tejto súvislosti hodno pripomenúť, že pri preberaní novšej definície do inej terminologickej práce sa istým spôsobom dopĺňa to, čo sa vynechalo zo staršej definície: hovorí sa o systéme pojmov niektorého vedného alebo technického (riedil I. M.) odboru (Poštolková — Roudný — Tejnor, 1983, s. 24). Doplnkom sa zohľadňuje to, že systém pojmov môže jestvovať nielen vo vede, ale aj v iných oblastiach ľudskej aktivity.

Väčšia pozornosť Horeckého definíciám termínu sa tu venovala preto, že staršia definícia sa pokladá za „úspešné úsilie o ústrojné doplnenie lingvistického hľadiska hľadiskom nelingvistických odborníkov“ (Kocourek, 1965, s. 10). Pravdaže, toto hodnotenie sa v úplnosti vzťahuje aj na novšiu definíciu. Chápanie termínu v intenciách novšej definície sa u nás hlboko zakorenilo v aplikovanej terminologickej práci.

3. Popri Horeckého rámcovom prehľade definícií termínu a literatúry súvisiacej s touto problematikou jestvuje prehľad celej problematiky aj v samostatnej štúdii R. Kocourka (1965). Jej autor veľmi podrobne analyzuje medzi inými aj spomínanú Jedličkovu definíciu, ktorej prínos vidí v tom, že oproti predchádzajúcim definíciám Jedlička „zaviedol širšie chápanie termínu, ktoré je dodnes bežné“ (tamže, s. 8).

Z ďalších Kocourkových rozborov treba spomenúť rozbor definície termínu, ktorú navrhol K. Sochor a ktorého cituje aj J. Horecký, keď porovnáva Sochorovu definíciu s definíciou A. M. Terpigoreva (Horecký, 1956, s. 43—44). Sochorova definícia znie: termín „je presným jazykovým vyjadrením pojmu, ktorý patrí do systému daného odboru“ (Sochor, 1955, s. 9—10). Ako vidieť, druhá časť tejto definície je veľmi blízka novšej Horeckého definícii v tom, že aj Sochor zaraďuje termín do systému. V jeho definícii však nie je celkom jasné, o aký systém ide. Okrem toho je tu aj ďalší dôležitý rozdiel: Horecký hľadá termínu presné miesto v systéme pojmov konkrétneho odboru. V tom vidíme podstatné spresnenie Sochorovej definície a dopĺňame ním pozitívne hodnotenie staršej Horeckého definície, na ktoré sa už upozornilo v predchádzajúcom odseku.

V Sochorovej terminologickej príručke zisťuje R. Kocourek aj ďalšie pozoruhodné formulácie (podľa autora ide o definície termínu); dať ktoré z nich možno pokladať za prínos k teórii termínu. Základné vlastnosti definície má formulácia, že „termín... ako každé iné slovo je jednotkou slovnej zásoby, tzv. lexikálnou jednotkou, a jeho úloho-

hou je pomenovať pojmy vlastné určitému odboru či už vedeckému alebo praktickému“ (Sochor, 1955, s. 8). Ale napr. konštatovaniu, že „termín je teda pomenovanie, ktoré odborník potrebuje pre svoj odbor navyše v porovnaní s bežnou slovnou zásobou“ (tamže, s. 9), sotva možno prisúdiť platnosť definície. Je to jednoducho jedna potenciálna výpoveď z logického spektra pojmu *termín*. Ostatne v súvislosti s ňou Kocourek konštatuje: „Nedostatkom tejto definície je, že by mimo terminológie zostali výrazy typu: *pôda, voda, oblak, list, výkon*“ (Kocourek, 1965, s. 10). Konštatovanie nedostatku je vo všeobecnosti správne, ale jeho presvedčivosť oslabuje fakt, že uvedené príklady sú priam klasickou ukážkou na tvorenie termínov sémantickým spôsobom a že teda slová *pôda, voda* atď. vonkoncom nezostávajú či nemusia zostať mimo terminológie.

Významné miesto v Kocourkovej štúdii má analýza definície termínu, ktorú vypracoval K. Hausenblas: „termín je pomenovanie, resp. pomenúvacia jednotka, ktorá má vzhľadom na komunikačné (v orig. sdělovací) potreby odbornej oblasti, kde sa používa, špecificky vymedzený význam“ (citované podľa Kocourka, 1965, s. 11). Ku Kocourkovým všeobecným zisteniam, že táto definícia korešponduje s Havránkovým chápaním termínu a terminológie a že sa v nej preberá Horálkovo chápanie pomenovacej jednotky, pridáme explicitnú formuláciu, že tu ide o priamu súvislosť s teóriou funkčných štýlov. Inými slovami, zdôrazňuje sa myšlienka, že termín je prvkom odborného štýlu a textu. Z hľadiska praktickej požiadavky, podľa ktorej definícia má byť úsporná, je podľa našej mienky odpodstatnené uvažovať o nadbytočnosti spojenia *pomenúvacia jednotka* vo vyjadrení *pomenovanie, resp. pomenúvacia jednotka*; medzi obidvoma členmi tohto vyjadrenia nepochybne jestvuje vzťah synonymie a bežne sa nimi označujú aj jednoslovné, aj viacslovné pomenúvacie jednotky či pomenovania, teda termíny jednoslovné aj viacslovné.

R. Kocourek sprevádza podrobným komentárom aj úvahy, v ktorých Hausenblas naznačuje, akým smerom by malo postupovať spresňovanie definície termínu, a uzatvára, že „zdôraznením stupňa terminologickosti na jednej strane a stupňa definovanosti na druhej strane upozornil Hausenblas na aspekt podstatný pre uspokojivú definíciu termínu“ (Kocourek, 1965, s. 13). V obidvoch Hausenblasových postulatách je zreteľné, že k termínu pristupuje na základe jeho „správania“ v texte a na základe jeho začleňovania do textu. Lenže ak sa vezme do úvahy, že úlohou terminológie ako vednej disciplíny je povedať s maximálnou presnosťou (a stručnosťou), čo je termín, a postulovať jeho základné vlastnosti, a úlohou aplikovanej terminológie je odpovedať na otázku, čo je to (čo je tá vec, ktorú termín označuje), maximálne presnou definíciou, úvaha o stupni definova-

nosti a stupni terminologickosti nadobudne inú hodnotu. Absolútna väčšina termínov sa totiž priamo v texte nedefinuje (prirodzene okrem novo zavádzaných termínov), ale ráta sa s nimi ako s hotovými stavebnými prvkami textu utvorenými predchádzajúcou terminologickou prácou, teda ako s elementmi s vysokým stupňom definovanosti aj terminologickosti, zjednodušene ako s presnými termínmi. Domnievame sa, že pojem *stupeň definovanosti* je kompatibilný s pojmom *spôsob definovania* a že ho možno interpretovať na jeho pozadí (veď to, že sa význam termínu v texte sprostredkúva príkladom, synonymom atď., je predovšetkým spôsob približovania jeho významu) a že ak sa s istým elementom ráta ako s termínom, spôsob definovania mu z terminologickosti ani neuberá, ani mu nič nepridáva. Pojmy *stupeň definovanosti*, *stupeň terminologickosti*, *polotermin* (c. d., s. 13) sú teda užitočné predovšetkým pri výskume odborného textu, resp. z takéhoto výskumu vyplývajú, ale nie sú relevantné pre vypracovanie „uspokojivej definície termínu“ ako prvku v systéme pojmov, s ktorými operuje teória terminológie; definícia termínu a tieto pojmy nie sú teda vo vzťahu podmienenosti alebo priamej koherencie.

V Kocourkovej štúdii sa starostlivo zaznamenávajú a komentujú aj definície ďalších autorov a popri nich ešte úvahy, ktoré s danou témou súvisia, napr. táto definícia V. Budovičovej: „termíny... sú pomenovania vedeckých pojmov, ktoré sa vypracovali vo vede“ (c. d., s. 14). Autor štúdie zisťuje istú blízkosť tejto definície s novšou definíciou J. Horeckého, nevenuje však pozornosť podstatnému rozdielu. Zhodu vidíme v tom, že v oboch definíciách sa berú do úvahy vedecké termíny, rozdiel v tom, že Horecký zaraďuje termín na presne určené miesto v systéme pojmov (termínov) konkrétnej vednej disciplíny, kým Budovičová do vedy ako celku. Treba však podotknúť, že formulácia *vedecké pojmy, ktoré sa vypracovali vo vede*, silno smeruje k tautológii, a tým sa jej prínos k teórii termínu stáva problematickým.

Pre formulovanie definície termínu pokladáme za užitočné upozornenie na úvahu J. Machača, z ktorej vychodí, že dominantné črty termínu ako prostriedku odbornej komunikácie sú špecifickosť jeho významu, špecifickosť jeho funkcie a že všetko ostatné, čo sa termínu prisudzuje, možno pokladať za závažné a typické len za určitých okolností (c. d., s. 15).

K vlastnej definícii termínu sa R. Kocourek podobne ako J. Horecký dostáva po preskúmaní viacerých definícií a so zámerom „vyjadriť funkciu termínu implikovane prostredníctvom jeho signifikatívneho významu“ (c. d., s. 20). Jeho definícia znie: „Termín je definované slovo alebo spojenie slov“ (c. d., s. 21). Autor si uvedomuje, že pre definíciu termínu je dôležité uchopiť vzťah medzi pojmom a termínom (t. j. zachytiť jeho signifikatívny význam), lenže v samej definícii sa

to nijako neodráža. Touto definíciou sa vlastne len vytyčuje deliaca čiara vnútri spisovnej slovnej zásoby; na jednej strane tieto čiary sú termíny ako definované prvky slovnej zásoby (pravda, nevedno, z akého aspektu definované), na druhej strane ostatné, t. j. nedefinované prvky. Treba však podotknúť, že explikácia, ktorú podáva R. Kocourek k vlastnej definícii, je zaujímavá a presvedčivá, a tak je škoda, že sa nepokúsil niektoré prvky vyjadriť aj v samej definícii, napr. to, že v jeho chápaní sa termín od netermínu odlišuje definovanosťou signifikatívneho významu.

4. Prirodzene, že definícii termínu a príslahlým otázkam venujú veľkú pozornosť aj v zahraničí. Keďže naša teória terminológie tradične nadväzuje na sovietske výskumy terminologických otázok (porov. napr. v Horeckého práci podkapitolu Definícia termínu, Sochorovu prácu, časté preklady sovietskych prác v Československom terminologickom časopise, ich recenzovanie v tom istom časopise aj v časopise Kultúra slova atď.), všimneme si najprv dve najnovšie sovietske definície. Podľa jednej z nich sa termínom rozumie „slovo (alebo spojenie slov) zo špeciálnej oblasti, ktoré je pomenovaním špeciálneho pojmu a ktoré treba definovať“ (Danilenko, 1977, s. 15). Na rozdiel od definície, ktorá sa u nás uplatňuje v teoretických prácach o terminológii aj v praxi, nehovorí sa tu o systéme pojmov, ale v zhode s ňou sa požaduje definovanie termínu. Opornými bodmi tejto definície sú teda uplatňovanie termínu v špeciálnej oblasti, špeciálnosť pojmu a jeho definovanosť. Otázka však je, či je nevyhnutné osobitne uvádzať špeciálnosť pojmu, keď už sa vyzdvihuje špeciálnosť oblasti používania termínu a keď sa postuluje jeho definovanie; definovaním samým vynikne, resp. by mala vyniknúť aj špecifickosť definovaného objektu.

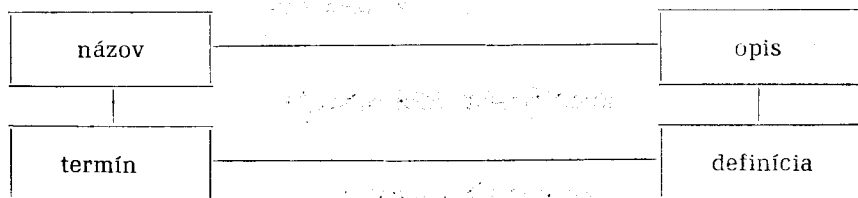
Na druhú definíciu si autor pripravil východisko tým, že najprv definoval terminológiu a systém termínov: terminológia je „systém znakov v niektorej špeciálnej oblasti činnosti izomorfný so systémom pojmov tejto oblasti a uspokojujúci jej komunikačné potreby“ (Averbuch, 1986, s. 46); systém termínov jej „terminológia, v ktorej sú explicitne vyjadrené jej systémové vlastnosti“ (tamže). Pozoruhodné je tu konštatovanie izomorfizmu systému znakov a systému pojmov. Reaguje sa tým na dvojdomosť a dvojjednosť objektu *pojmem/termín*, ktorý bolo potrebné pre potreby systémovej analýzy „rozdvojiť“, aby vynikla osobitosť pojmu ako objektu z oblasti myslenia a termínu ako objektu z oblasti jazyka (porov. Horecký, 1974). V zhode s týmto izomorfizmom sa potom definuje systém termínov, nie systém pojmov ako v našej teórii terminológie, kde chýba aj vymedzenie pojmu terminológia (porov. napr. Zásady..., 1964). Z takéhoto chápania terminológie, systému termínov a z prihliadnutia na fungovanie termínu v texte vyplynula nasledujúca definícia termínu: termín je „prvok

terminológie (systému termínov) predstavujúci súhrn všetkých variantov určitého slova alebo ustáleného slovného spojenia, ktoré vyjadruje odborný pojem vzťahujúci sa na niektorú odbornú oblasť" [Averbuch, c. d., s. 46]. V definícii sa kombinujú, resp. zlučujú dva prístupy: a) prístup k termínu ako prvku istého systému (v našej terminologickej teórii ho reprezentuje novšia definícia J. Horeckého, Sochorova definícia a i.), b) prístup k termínu ako prvku odborného textu (takýto prístup uplatnil u nás napr. A. Jedlička, ale najmä K. Hausenblas). Oproti nášmu chápaniu sa však prístup k termínu ako prvku textu ešte osobitne akcentuje tým, že sa prizera na všetky varianty určitého slova alebo ustáleného slovného spojenia fungujúceho ako termín, pričom sa výslovne pripomína, že pri flektívnych jazykoch sa variantmi rozumejú aj tvary slov a slovných spojení (tamže). Z definície je celkom zreteľné, že je vypracovaná v intenciách variológie, náuky zaoberajúcej sa variantnosťou ako základnou vlastnosťou jazyka, ktorá sa prejavuje vo všetkých jeho rovinách. Keďže ide o celkom nové chápanie termínu, nemožno ešte povedať, akým prínosom bude pre praktickú terminologickú prácu.

5. V staršej poľskej práci o terminológii sa autor orientoval na problémy technickej terminológie a v dôsledku tejto orientácie podáva definíciu technického termínu, nie termínu vôbec: „technický názov, ktorý si vyžaduje definíciu, je technickým termínom“ (Mazur, 1971, s. 10). Požiadavka definovanosti sa odôvodňuje poukazom na spojenie slov typu *ortuťový teplomer*, ktoré je podľa autora technickým termínom, lebo poznanie toho, čo je teplomer a čo je ortuť, nestačí na pochopenie toho, čo je ortuťový teplomer, rozhodujúca je definícia. Proti takémuto zdôvodneniu definovanosti a statusu technického termínu možno namietat, či ortuť a teplomer nie sú technickými termínmi, keďže aj priemerne vzdelaný človek má vedomosti o tom, čo je teplomer a čo je ortuť, a netreba mu ich definovať. Autor akoby očakával podobnú námietku, a tak pravdepodobne preto ďalej vysvetľuje: „Jednoslovné technické názvy sú niekedy termínmi, pretože ich treba definovať“ (c. d., s. 11). Ani toto vysvetlenie nie je dost presvedčivé [na presvedčivosti mu nepridávajú ani praktické príklady], lebo spoľahlivo neurčuje, kedy je definícia potrebná a kedy nie. V definícii sa podľa našej mienky premieta názor, že je potrebné rozlišovať medzi názvom a termínom a že rozdiel medzi nimi je daný práve definovanosťou. Fakultatívnosť definície však nepokladáme za spoľahlivé a dostatočne presné kritérium na odlišenie termínu od netermínu. Na požiadavku definovanosti nadviazal vo svojej definícii termínu R. Kocourek, pravda s tým, že sa pokúsil platnosť definície rozšíriť za hranice technickej terminológie a dať jej všeobecnú platnosť.

Ako vypracovanejšia a prehľadnejšia sa ukazuje definícia ďalšieho

poľského autora, podľa ktorého „termín je pomenovanie s významom ustáleným dohodou pripísané pojmu vstupujúcemu do záujmového okruhu príslušného odboru: vedy, techniky, hospodárstva, výroby, výchovy, športu ap.“ (Nowicki, 1986, s. 35). Ani v predchádzajúcej, ani v tejto definícii sa termín nechápe ako prvok systému (v tom sú obidve definície blízke definícii V. P. Danilenkovej), systém sa nahrádza záujmovým okruhom príslušného odboru a namiesto požiadavky definovanosti, ktorú Danilenkovej definícia obsahuje, uprednostňuje sa konvencia (porov. vyjadrenie s *významom ustáleným dohodou*). Pravda, požiadavky definovanosti sa autor celkom nevzdáva, pretože na inom mieste (porov c. d., s. 37) píše, že „termín ako každý názov (pomenovanie) treba vymedziť (opísať)“. Pozoruhodné a pre aplikovanú terminológiu užitočné sú formulácie, ktorými sa „zmierlivo“ rieši spor okolo chápania termínu a názvu, resp. širšie okolo hraníc terminológie a nomenklatúry: „1. termín je osobitný prípad názvu (pomenovania), 2. definícia je osobitný prípad vymedzenia, 3. názov zvyčajne opisujeme, hoci by sme ho mohli definovať, 4. termín zvyčajne definujeme, hoci by sme ho mohli opísať“ (c. d., s. 38). Tieto zistenia vyúsťujú do schémy:

Doterajšia terminologická prax však umožňuje spresniť v týchto formuláciách slovo *zvyčajne*, t. j. konkrétnejšie vymedziť aspoň dve základné situácie, v ktorých prichádzame do styku s termínom a v ktorých je jasné, ako s ním zaobchádzať. Po prvé je to vyhranený typ terminologického slovníka (ale aj názvoslovných noriem a terminologických súpisov), kde sa vyžaduje definícia termínu, po druhé odborný text, kde sa zasa pripúšťa nielen definícia alebo opis, lež aj ďalšie spôsoby priblíženia významu termínu.

6. Prirodzene, že teória terminológie sa rozvíja aj za hranicami slovenského sveta, že aj za týmito hranicami vznikajú pokusy vypracovávať definíciu termínu. Vo viedenskej terminologickej škole, ktorej základy položil E. Wüster (1979), sa hlavná pozornosť venuje pojmovej stránke, sám termín sa nevymedzuje ako osobitný predmet výskumu, len sa zoširoka analyzuje ako pomenovanie pojmu (*Benennung*). Wüsterov pokračovateľ H. Felbera už výrazne definuje termín

ako jazykový symbol, resp. jazykový znak (Felber, 1986). Na otázku, čo je termín, môžeme nájsť napr. takúto odpoveď: „Akýkoľvek konvenčný symbol pre pojem zložený z artikulovaných zvukov alebo ich písaných zástupcov (písmen)“ (Picht — Draskau, 1985, s. 96). Táto formulácia predstavuje čisto lingvistický prístup k termínu. Vychodí z nej, že sa opiera o znakovú povahu termínu a že konštituovanie jeho významu sa zakladá na konvencii. Je to však definícia veľmi široká, pretože nepoukazuje na špecifickosť termínu, resp. nijako neodlišuje termín od netermínu. K tomu sa autori dostávajú až neskôr, keď s prihliadnutím na obsah zisťujú v termíne „vyšší stupeň presnosti, resp. osobitný obsah neznámy v bežnom jazyku“ (c. d., s. 97). Formulácia, že termín od netermínu odlišuje aj jeho „začlenenie do systému termínov“ (tamže), je koherentná s našim chápaním termínu (u Horeckého). Prekvapuje, že sa autori nepokúsili tieto dôležité fakty zapracovať aj do definície.

Znakovosť ako základná vlastnosť termínu sa explicitne vyjadruje aj v tejto definícii: „termín je v podstate jazykový znak (v Saussurovom chápaní znaku), teda jazyková jednotka obsahujúca označujúce a označované“ (Rondeau, 1981, s. 21). Obmedzujúcim výrazom „v podstate“ si autor necháva voľný priestor na ďalšie spresňovanie tejto definíčnej bázy, pretože si uvedomuje potrebu odlišiť termín ako jazykový znak od ostatných znakov. Diferencujúci prvok oproti ostatným znakom nachádza v prvom rade v tom, že pri termíne sa „význam (extension sémantique) určuje skôr vzťahom k označovanému ako vzťahom k označujúcemu“ (tamže). Ale odlišnosti nachádza aj v ďalších charakteristikách termínu a úvahách o ňom (spomenieme aspoň tézu, že o termíne nemožno uvažovať izolovane, pretože vždy ide o sémantický celok viazaný na vedu, techniku alebo iné oblasti ľudskej aktivity, vždy však na špeciálnu oblasť, že jednou z dôležitých charakteristík termínu sú spôsoby jeho tvorenia atď.). Keby sa aj tieto charakteristiky, pozorovania a tézy boli stali východiskom na sformulovanie definície termínu, mohol sa autor dostať k podstate termínu bližšie, ako sa dostal len vyzdvihovaním faktu, že termín je jazykový znak. Z toho, že autor pracuje s pojmom *všeobecný jazykový znak* a *terminologický jazykový znak* (c. d., s. 14), usudzujeme, že znakovosť sama nie je dostačujúca na vypracovanie definície termínu.

7. Aj tento zúžený výber z veľkého počtu definícií termínu v domácej a zahraničnej literatúre predstavuje rozličné prístupy k termínu, a teda aj rozličné podoby definícií. Nebolo by prímerané z veľkého počtu definícií a ich variabilnosti usudzovať na neschopnosť vedy alebo jej jednotlivých reprezentantov dať spoľahlivú odpoveď na otázku, čo je termín. V každej skúmanej definícii sa zachytáva minimálne jedna podstatná stránka takého zložitého objektu, ako je termín (nie-

kedy sa hovorí o jeho štvorrozmernosti — porov. Masár, 1984, s. 155), preto možno plne súhlasiť s názorom, že „skúmané veci, a teda aj termíny majú mnoho stránok, ktoré sa rôznym bádateľom javia ako rozlične dôležité podľa toho, odkiaľ sa k veci približujú“ (Kocourek, c. d., s. 16).

Súbor skúmaných definícií ukazuje, že všetci autori chápu termín ako jazykový znak a že daktori z nich (Picht — Draskau, Rondeau) zakladajú svoje definície práve na vlastnosti znakovosti a explicitne to vyjadrujú. Definíciami založenými len na tejto vlastnosti sa však nepostihujú špecifické vlastnosti termínu, resp. sa nedá odlišiť termín od netermínu. Ďalšie skupiny tvoria definície predstavujúce termín ako prvok istého systému (Sochor, Horecký, Poštolková — Roudný — Tejnor), ďalej ako prvok textu (Jedlička, Hausenblas), ako definovaný prvok slovnej zásoby (Kocourek, s istým obmedzením Mazur), ako slovo zo špeciálnej oblasti pomenúvajúce špeciálny pojem (Danilenková, Nowicki), ako produkt vedy (Budovičová) a napokon ako prvok istého systému aj textu zároveň (Averbuch). Toto triedenie je však orientačné, pretože s výnimkou definícií budovaných iba na jednej vlastnosti termínu (Budovičová, Kocourek, Mazur), do všetkých ostatných definícií vstupujú aj ďalšie dôležité prvky, predovšetkým definovanosť, funkcia, reprezentácia pojmu a i. Tým všetkým sa termín odlišuje od ostatnej slovnej zásoby. Vo veľkej miere sa tak spĺňa požiadavka, ktorá sa s prihliadnutím na etymologický význam slova *termín* („hranica, medza“) vyslovila pred vyše štvrtstoročím: „Treba teda zistiť, čím je termín ohraničený od ostatných termínov a čo ho ohraničuje“ (Reformatskij, 1961, s. 47).

Zo základného delenia definícií na definície vymedzujúce termín na pozadí textového plánu a na definície vychádzajúce z lexikálneho plánu vzniká otázka, ktoré definície sú pre prax výhodnejšie. Konfrontácia definícií zasa nastoľuje požiadavku spresnenia východiskovej definície tohto článku.

Skúsenosti z aplikovanej terminologickej práce hovoria skôr v prospech definícií vymedzujúcich termín ako prvok subsystému slovnej zásoby. Pri ustaľovaní termínov je totiž primárna základná podoba termínu, jeho presnosť (t. j. nominačná hodnota), ktorá sa bez definície nedá docieľiť. Do textu sa termín dostáva ako hotový stavebný prvok vytvorený kolektívnou alebo individuálnou terminologickou prácou.

Na základe konfrontácie definícií pokladáme za užitočné do východiskovej definície zakomponovať to, že termín je prvkom subsystému slovnej zásoby, ako aj to, že nie je iba definovaným prvkom systému pojmov vedného odboru, lež aj rozličných ďalších odborov (toto zohľadňujú definície Poštolkovej — Roudného — Tejnora, Danilenkovej, Nowického). Podľa toho teda termín (názov) je prvok slovnej zásoby

pomenúvajúci pojem vymedzený definíciou a miestom v systéme pojmov konkrétného vedného odboru, techniky, hospodárstva a ďalších činností. V definíciách, ktoré vymedzujú termín ako prvok systému, je však citlivým miestom termín *systém pojmov* (resp. podľa Averbucha *systém termínov*) chápaný ako „množina pojmov, ktoré presne vymedzeným spôsobom medzi sebou súvisia“ (Zásady..., 1964, s. 134), teda to, že ide o postulovaný a ideálny systém. Bude však potrebné definovať reálny systém v intenciách nového systémového prístupu na základe poznatku, že celok má osobitné vlastnosti odchodné od vlastností prvkov, ktoré ho tvoria, a že funguje podľa iných zákonitostí ako prvky, ktoré ho tvoria.

*Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV
Nálepkova 26, Bratislava*

LITERATÚRA

VERBUCH, K. J.: Terminologičeskaja variantnost; teoretičeskij i prikladnoj aspekty. Voprosy jazykoznanija, 1986, č. 6, s. 38—49.

DANILENKO, V. P.: Russkaja terminologija. Moskva, Izdatel'stvo Nauka 1977. 246 s.

FELBER, H.: Všeobecná teória terminológie. Kultúra slova, 20, 1986, s. 129—135.

HORECKÝ, J.: Základy slovenskej terminológie. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1956. 148 s.

HORECKÝ, J.: Obsah a forma termínu. Kultúra slova, 8, 1974, s. 321—324.

KOCOUREK, R.: Termín a jeho definice. Československý terminologický časopis, 4, 1965, s. 1—25.

MASAR, I.: Obsah a forma termínu. Jazykovedný časopis, 35, 1984, s. 151—157.

MAZUR, N.: Terminologia techniczna. Warszawa, Wydawnictwa naukowo-techniczne 1961. 252 s.

NOWICKI, W.: Podstawy terminologii. Wrocław, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk 1986. 155 s.

PICHT, H. — DRASKAU, J.: Terminology an Introduction. England University of Surrey 1985. 265 s.

POŠTOLKOVÁ, B. — ROUDNÝ, M. — TEJNOR, A.: O české terminologii. Praha, Academia 1983. 132 s. (10 obr.)

REFORMATSKIJ, A. A.: Čto takoe termin i terminologija. In: Voprosy terminologii. Red. J. D. Dešerijev. Moskva, Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR 1961, s. 46—54.

REFORMATSKIJ, A. A.: Priroda termina i terminologii. In: Sovremennye problemy russkoj terminologii. Red. V. P. Danilenko. Moskva, Nauka 1986, s. 164—198.

RONDEAU, G.: Introduction à la terminologie. Quebec, Centre éducatif et culturel unc. 227 s.

SOCHOR, K.: Příručka o českém odborném názvosloví. Praha, Nakladatelství Československé akademie věd 1955. 67 s.

WÜSTER, E.: Einführung in die Terminologielehre und terminologische Lexikographie. Wien—New York, Springer 1979. 135 s.

Zásady koordinácie českej a slovenskej terminológie. Československý terminologický časopis, 3, 1964, s. 129—143.

Tvorba a uplatnenie terminológie v procese riadenia

EMIL PÍCHA

Riadenie možno charakterizovať ako „cieľavedomý proces usmerňovania jednotlivých prvkov a činností daného objektu za účelom dosiahnutia stanoveného cieľa“ (Terminologické listy, zv. 15, 1980). Podľa V. G. Afanasieva (1975, s. 31—32) možno riadenie charakterizovať ako antientropický proces, teda ako proces usporadúvania systému. Riadenie sa uskutočňuje v procese výmeny informácií medzi riadiacim a riadeným subsystémom. Z hľadiska jazykovedy je najzaujímavejšia sféra riadenia činnosti ľudských kolektívov, pretože tu má informačný kód podobu prirodzeného jazyka, kým v iných sférach riadenia (porov. Afanasiev, 1975, s. 30) informačný kód sa zakladá na vysoko formalizovanom jazyku alebo využíva mimojazykové prostriedky.

Ak má rásť miera organizovanosti riadenia, musí rásť aj miera organizovanosti informačného systému. To sa dá dosiahnuť jednak optimalizáciou informačnej siete, jednak optimalizáciou informačného kódu, teda jazyka. Optimum sa dosiahne, ak sa entropia (mera neurčitosti) stavov prvkov informačného kódu rovná nule. Tento stav nastane vtedy, ak sa pravdepodobnosť výberu všetkých možností okrem jednej rovná nule a jedna zostávajúca sa rovná jednej. V bežnej slovej zásobe je pri väčšine slov možnosť výberu ich významu, majú teda istú entropiu. Pri jednovýznamových slovách sa entropia rovná nule, pri dvojvýznamových sa rovná jednej, pri trojvýznamových 1,7 a takto postupne rastie s rastom polysémickosti slov podľa Hartleyho vzorca $H = \log_2 n$, kde H je informačná entropia slova a n počet významov slova. Výsledok, ktorý dostaneme, vyjadruje absolútnu informačnú entropiu slova. Prostriedkom organizácie (znižovania absolútnej informačnej entropie) prvkov lexikálnej roviny je ich začleňovanie do určitého identifikačného systému, ktorý chápeme ako súhrn prvkov, vzťahov a pravidiel, ktoré určujú v čase a v priestore jednoznačnú a jedinečnú totožnosť prvkov danej množiny objektov, čiže jednoznačne vymedzujú význam slova (porov. Terminologické listy, zv. 9, 1978).

Absolútnu informačnú entropiu slova potom môžeme označiť ako „mieru neurčitosti do okamihu skutočného oznámenia“ (Žinkin, 1962, s. 248).

Identifikačným systémom v bežnej slovnej zásobe je text. (Pod pojmom text chápeme akýkoľvek prejav, písaný aj hovorený.) Každé slovo v texte dostáva význam vyplývajúci z témy textu, preto sa jeho relatívna informačná entropia obyčajne rovná nule. Relatívna informačná entropia slov nie je v každom texte rovnaká, pretože závisí od jeho štylistického zaradenia. Najnižšiu relatívnu informačnú entropiu majú zvyčajne lexikálne prvky odborných a administratívnych textov, najvyššia relatívna informačná entropia je v textoch umeleckého a hovorového štýlu. Nízka relatívna informačná entropia lexikálneho prvku odborného textu je spôsobená aj tým, že jeho absolútna informačná entropia sa spravidla rovná nule už pred zaradením lexikálnej jednotky do textu. Vyplýva to z toho, že mnohé lexikálne jednotky vstupujú do odborného textu ako známe termíny, čo znamená, že prešli už jedným identifikačným systémom — systémom pojmov daného vedného odboru, stali sa súčasťou odbornej terminológie príslušného odboru. Text na ne nepôsobí ako identifikačný systém, prípadne na ne pôsobí ako druhotný identifikačný systém (popularizačná definícia termínu, zavedenie nového termínu, znovudefinovanie termínu ap.). Termín potom možno vymedziť ako slovo, ktorého absolútna informačná entropia v súbore jazykových prostriedkov príslušného odboru sa rovná nule. Vývin vedného odboru niekedy spôsobí, že entropia termínu vzrastie (porov. Oroszová, 1987, s. 146—149). Tento pre terminológiu negatívny jav možno odstrániť znovuosporiadaním terminologickej sústavy príslušného odboru.

Medzi odbory, v ktorých odborná terminológia ešte iba vzniká, resp. sa usporadúva s využitím prvkov rôznych terminologických škôl a čiastkových odborných terminológií, ako aj terminologizáciou jednotiek bežnej slovnej zásoby (porov. Klabal — Müllerová, 1986, s. 57), patrí riadenie ľudských (výrobných aj nevýrobných) kolektívov. Jazykové prostriedky sféry riadenia zahŕňajú množstvo pomenovaní objektov, procesov a okolností súvisiacich s náplňou práce organizácie, v ktorej slúžia ako informačný kód. Väčšina pomenovaní spomenutých skutočností má terminologickú hodnotu, čiže ich informačná entropia sa rovná nule, a nemali by svojím použitím vyvolávať informačný šum. (Tu existencia či neexistencia informačného šumu závisí od kvality informačnej siete, teda od vzdelanostnej úrovne autora aj adresáta informácie, spôsobu odovzdávania informácií atď.; porov. Donath — Schönfeld, 1978). Výnimkou sú však pomenovania činností, kde sa väčšinou používajú „viacvýznamové, málo určité, resp. príliš všeobecné slovesá (najčastejšie *zaistiť*, *zabezpečiť*, *dbať o niečo*,

zúčastňovať sa na niečom atď.)“ (Klbal — Müllerová, 1986, s. 59).

„Činnosťami nazývame jednotlivé druhy prác, fázy procesov a dejov, ktorých uskutočňovanie je potrebné na to, aby hospodárska organizácia optimálne fungovala a plnila tak svoje základné spoločenské a hospodárske poslanie“ (Klbal — Müllerová, 1986, s. 59). Z definície vyplýva, že práve označenie činností by malo patriť medzi centrálné terminologizované sústavy pomenovaní. To, že to tak nie je, spôsobuje: a) neexistencia vhodných názvov pre všetky činnosti hospodárskych organizácií; b) neujasnenosť, čo všetko má jednotlivá činnosť zahŕňať; c) nízke jazykové schopnosti autorov textov v oblasti riadenia (porov. Klbal — Müllerová, 1986, s. 60).

V súčasnosti rastú požiadavky na to, aby informácie týkajúce sa riadenia boli interpretovateľné jednoznačne. To si vyžaduje „vybrať v množine jazyka účelovú podmnožinu výrazov, ktorá bude obsahovať designáty činností (slovesá); takáto podmnožina môže obsahovať:

- zoznamy odporúčaných alebo zakázaných termínov, príp. kombinácie oboch,
- zoznamy reprezentatívnych termínov spolu s istými reláciami medzi nimi“ (Klbal, 1978, s. 41).

Z analýzy slovies používaných na označovanie činností v hospodárskych organizáciách (analyzovali sme štúdiu *Návrh sústavy slovies na používanie v organizačných normách podnikov, účelových organizácií a GR vo VHJ Slovakotex*) vyplýva, že ich možno rozdeliť v podstate na dve základné skupiny. V prvej sú slovesá označujúce základné výrobné činnosti ako *pilovať, sekať, kresať, sústružiť, vŕtať, frézovať*, ktoré majú jeden základný význam, a preto aj ich informačná entropia sa rovná nule. To vyplýva aj z toho, že tieto slová vznikali a fungovali ako termíny v určitej (najmä remeselníckej) terminologickej sústave. Preto sa do novej terminologickej sústavy preberajú s celým svojím lexikálnym významom a ako termín doplnia ďalšími predikátmi pojmu, vyplývajúcimi z ich miesta v sústave pojmov riadenia. Napr. sloveso *frézovať* má tento lexikálny význam (podľa SSJ): „obrábať (niečo) na fréze, frézovačke“. Termín *frézovať* má v spominatej sústave slovies takúto definíciu: „aktivita obrábania [správnejšie *aktivita patriaca do sféry pojmu obrábať*; pozn. autora], ktorou sa podľa stanovených technológií, techník, smerníc, noriem, parametrov, výkresov a pokynov v súlade s predpismi o bezpečnosti práce pozmeňujú a upravujú určené materiály. Výsledkom sú frézovaním upravené a zhodnotené materiály a výrobky a informácie o ich kvantite a kvalite a o ďalších potrebných ekonomických a organizačných faktoch a údajoch.“ Vidíme, že definícia termínu *frézovať* je značne širšia ako vymedzenie významu slova *frézovať*. Vyplýva to zo začlenenia designátu činnosti do účelového systému, ktorý má vymedziť aj smer toku

informácií. Preto je jedným z predikátov logického spektra pojmu *frézovať* aj podávanie informácií o výsledku činnosti. Pritom však v definícii chýba to, čo je nosnou špecifikačnou sémou slovesa *frézovať* aj jeho motivačným základom a čo ho odlišuje od ďalších slovies patriacich do sémantického poľa nadradeného termínu *obrábať* (*sústružiť, vŕtať, vyvrtávať, hobľovať, brúsiť*), teda nástroj činnosti. Ten je síce v definícii implicitne vyjadrený („podľa stanovených technológií, techník“), ale bolo by ho treba vyjadriť aj explicitne, ináč prvá časť definície nevyjadruje podstatu termínu *frézovať*.

Terminologizáciou jednovýznamových slovies prebehla zmena, ktorú možno graficky vyjadriť schémou:

$$T(P_1) \rightarrow T(P_{1+s}),$$

kde na ľavej strane je termín vyjadrujúci pojem v oblasti, kde vznikol a má iba jednu definíciu, a na pravej strane termín označujúci ten istý pojem po prechode do inej terminologickej sústavy, kde je potrebná jeho špecifikácia.

V druhej skupine sú tie slovesá, ktoré majú v bežnej slovnej zásobe vysoký počet semém, teda aj vysokú absolútnu informačnú entropiu. V texte síce entropia klesá, ale niekedy môžu syntaktické a stylistické nedostatky textu spôsobiť, že entropia na nulovú hodnotu neklesne, čo spôsobuje chybnú interpretáciu informácie (porov. Klbal — Müllerová, 1986, s. 57). Tu má vplyv aj to, že v teórii riadenia používajú tieto slovesá ako termíny rozliční autori, ktorí vyzdvihujú vždy rôzne predikáty logického spektra pojmu. V bežnej komunikácii sa potom vyzdvihuje ten či onen význam viacvýznamového slova.

Terminologizácia viacvýznamového slovesa je teda zložitejší proces, pretože na stavbe logického spektra pojmu sa zúčastňuje viacero predikácií. Tento proces potom možno graficky znázorniť schémou:

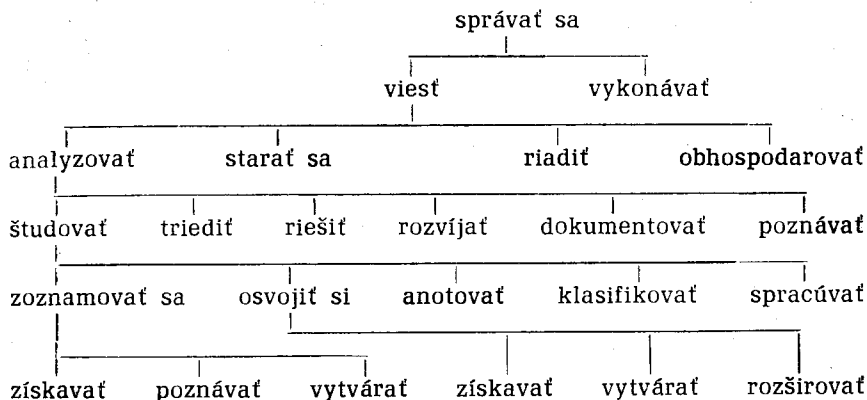
$$T(P_1 \dots n) \rightarrow T(P_{\Sigma n-x+s}),$$

kde na ľavej strane je znázornený termín používaný rozličnými autorami na vyjadrenie nerovnakého chápania toho istého pojmu a na pravej strane termín používaný na vyjadrenie pojmu v jednej oblasti poznania, na ktorého stavbe sa zúčastňuje len istý okruh predikácií ($\Sigma n-x$) a špecifikácia vyplývajúca z tej-ktorej oblasti poznania.

Napr. sloveso *viest* môže byť v bežnej komunikácii v oblasti riadenia použité v siedmich významoch, všetky však iba čiastkovo vystihujú podstatu činnosti *viest*. V analyzovanej sústave slovies je pojem *viest* definovaný ako „účelné pracovné správanie sa [lepšie *účelná pracovná aktivita* patriaca do sféry pojmu *správať sa*; pozn. autora], ktorým pracovník — prostredníctvom a zapojením konkrétneho ľudského činiteľa (konkrétnych ľudských činiteľov, skupín, kolektívov) — spoznáva realitu, ovláda ju a využíva, uvádza do zámernej, cieľa-

vedomej činnosti, uchováva ju v súlade so stanovenou úlohou a cieľom. Na vnútorné rozlíšenie správania *VIEST*, ktoré má povahu zložitého komplexného diferencovaného procesu, slúžia slovesá 11 *ANALYZOVAŤ*, 12 *STARAŤ SA*, 13 *RIADIŤ*, 14 *OBHOSPODAROVAŤ*."

Postavenie slovesa *viest* v sústave pojmov riadenia je takéto (na obr. je časť schematického znázornenia hierarchie činností):

Celá sústava slovies na označenie aktivít v oblasti riadenia má 5 rovin, na ktorých sú usporiadané jednotlivé slovesá podľa zložitosti a komplexnosti činnosti, ktorú označujú. Často sú medzi nimi slovesá, ktoré si vyžadujú doplnenie, a to nielen z hľadiska ich intencnej hodnoty, ale aj z hľadiska samého rozlíšenia medzi činnosťami, ktoré označujú. Sloveso *získavať* má preto predmet „prehľad a prvé informácie“ v procese zoznamovania (lepšie *oboznamovania*) sa a predmet „poznatky“ v procese osvojovania si. Podobne je to aj pri slovese *vytvárať*. V procese oboznamovania sa je jeho predmetom „všeobecný prehľad“ a v procese osvojovania si to je predmet „návyky“. Tieto predmety sú síce zahrnuté v definíciách jednotlivých slovies, chýbajú však v uvedenom schematickom vyjadrení. Na strojové spracovanie je každý designát činnosti vybavený číselným kódom, ktorý v tomto prípade rieši problém homonymie. Ten však ostáva v textoch využívajúcich prirodzený jazyk, a to najmä vtedy, ak kolidujú také slovesá, z ktorých jedno označuje činnosť definovanú v oblasti vedenia ako komplexnú a zložitú, kým v oblasti vykonávania tá istá formálna jednotka je využitá na označenie parciálnej činnosti, napr. slovesá *kontrolovať*, *plánovať*. Tu bude ako znižovateľ informačnej entropie *fungovať* iba text a znalosť kontextu.

Terminologická sústava designátov činností týkajúcich sa vedenia

a výrobných procesov hospodárskych organizácií prevyšuje nároky kladené na podmnožinu takýchto pomenovaní, pretože nebol utvorený iba zoznam s istými reláciami medzi prvkami (ten by neriešil otázku štruktúrovosti a náplne), ale komplexná sústava designátov činností s definíciami a určenia vzťahov medzi jednotlivými prvkami. Napriek tomu sa sústava slovies nevyhla niekoľkým nedostatkom, a to najmä vysokej miere homonymie [32 %] a nerešpektovaniu intencnej hodnoty tranzitívnych slovies.

Homonymné sú väčšinou slovesá piatej roviny (nedefinované), ktoré môžu označovať zhruba tú istú činnosť (pozmeňovať, upravovať požadované materiály) v oblasti vykonávania, ale náplň činnosti sa môže aj líšiť (predmety slovies *získavať*, *vytvárať* v oblasti vedenia). Tu možno neželateľnú homonymiu odstrániť doplnením predmetu k tranzitívnemu slovesu. Väčšie problémy spôsobuje homonymia slovies vyšších rovín, ktoré označujú komplexné činnosti, pričom sa ich náplň podstatne odlišuje. Tu treba skôr hľadať vhodné synonymá, aby sa zabezpečila jednoslovnosť a jednoznačnosť termínu.

Proti požiadavke jednoslovnosti (porov. Klabal — Müllerová, 1986, s. 61) termínu stojí často požiadavka jazykovej ústrojnosti. Pri slovesách ide najmä o to, že intencná hodnota mnohých slovies si vyžaduje, aby mali predmet, ak má byť jasný ich skutočný význam (už spomenuté slovesá *získavať*, *vytvárať* alebo sloveso *venovať*, ktoré si vyžaduje až dva predmety [v danom prípade *pozornosť niečomu*]). Ak by sme chceli dodržať požiadavku stručnosti, resp. jednoslovnosti, bolo by vhodné nahradiť takého slovesá synonymami s jednoduchšou intencnou hodnotou, napr. *venovať pozornosť niečomu* = *pozorovať niečo*. Mohlo by sa síce stať, že stúpne frekvencia niektorého slovesa, čo však v prípade, že dané sloveso vyjadruje vždy tú istú čiastkovú činnosť (napr. ako slovesá *pozmeňovať* a *upravovať*), nebude chyba. Homonymii sa preto treba brániť iba pri slovesách označujúcich komplexné činnosti (roviny 1—4).

Zdá sa, že v riadení hospodárskych a spoločenských procesov nastupuje nová kvalita s dosahom v terminologizačných procesoch, ktorým budú podliehať aj tie jazykové prostriedky, ktoré v terminologických sústavách doteraz hrali malú úlohu (slovesá s vysokou informačnou entropiou danou ich významovou štruktúrou a intencnou hodnotou). Preto bude ich terminologizácia zložitejšia a vyžiada si viacej pozornosti, než to bolo pri klasických terminologických sústavách zostavených zväčša z pomenovaní samotných substancií — podstatných mien, resp. ich kombinácií s prídavnými menami alebo pri sústavách slovesných termínov týkajúcich sa úzko špecializovaných odborov.

*Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV
Nálepková 26, Bratislava*

LITERATÚRA

AFANASIEV, V. G.: Vedecké riadenie spoločnosti. Bratislava, Pravda 1975. 456 s.

DONATH, J. — SCHÖNFELD, H.: Sprache im sozialistischen Industriebetrieb. Berlin, Akademie-Verlag 1978. 208 s.

KLABAL, R.: Syntax a sémantika deskripce systému činností. Informačné systémy, 1, 1987, s. 37—48.

KLABAL, R. — MÜLLEROVÁ, O.: Názvy podnikových činností a jejich úloha v řídicím procesu. Naše řeč, 69, 1986, s. 57—64.

Návrh sústavy slovies na používanie v organizačných normách podnikov, účelových organizácií a GR vo VHJ Slovakotex. Praha, Videopress MON Servis pro organizaci a řízení 1984. 85 s.

OROSZOVÁ, D.: O polysémii termínov v terminológii počítačov a systémov spracovania údajov. Kultúra slova, 21, 1987, s. 146—149.

Terminologické listy. Základné termíny z oblasti identifikačných, klasifikačných a kódových systémov. Bratislava, Výskumné výpočtové stredisko 1978. 31 s.

Terminologické listy. Základné termíny z oblasti systémov riadenia. Bratislava, Výskumné výpočtové stredisko 1980. 28 s.

ŽINKIN, N. I.: Některé stránky užití teorie informace v psychologii. In: Filosofické otázky kybernetiky. Praha, Nakladatelství politické literatury 1962, s. 241—285.

Číslovky v leteckej terminológii

JÁN PUCI

V terminológii vôbec a v jej rámci aj v leteckej terminológii majú svoje miesto aj číslovky. Používajú sa najmä ako komponenty zložených slov, ako aj viacslovných pomenovaní. Najčastejšie sa používajú základné číslovky. V zložených pomenovaniach vyjadrujú počet toho, čo označuje druhá zložka pomenovania. Osobitosťou slovenských základných čísloviek od *jedna* do *štyri* je to, že sa spravidla nevyskytujú v svojej prvotnej podobe, ale majú tvar *jedno-*, *dvoj-*, *troj-*, *štvor-*. Začínajúc číslovkou *päť* si ďalšie číslovky zachovávajú svoju prvotnú podobu aj v zložených slovách.

V zložených prídavných menách má základná číslovka *jeden* formu *jedno-*; ukazujú to nasledujúce príklady: *jednolistová vrtuľa*, *jednomiestne lietadlo*, *jednomotorové lietadlo*, *jednonohý podvozok*, *jednosníkové krídlo*, *jednorotorové lietadlo*, *jednostupňový kompresor*, *jednozložková pohonná látka* a pod.

Forma *jedno-* je aj súčasťou zloženého podstatného mena *jedno-plošník*.

Základná číslovka *dva* má v zložených prídavných menách formu *dvoj-*. Napr.: *dvojčinný valec*, *dvojdobý motor*, *dvojhviezdicový motor*, *dvojlistová vrtuľa*, *dvojmiestne lietadlo*, *dvojmotorové lietadlo*, *dvoj-prúdový motor*, *dvojtaktý motor*, *dvojtrupové lietadlo*, *dvojzložkové palivo*.

Pomocou formy *dvoj-* sa tvoria aj zložené podstatné mená *dvojplošník* a (*kozmickej*) *dvojlet*. Okrem nej sa v zložených slovách vyskytuje aj podoba *oboj-*, napr. *obojživelné lietadlo*, *obojživelník*.

Číslovka *dva* sa ojedinele vyskytuje ako samostatné slovo vo viac-slovnom pomenovaní *pristátie na dva body*.

Základná číslovka *tri* sa pri tvorení zložených prídavných mien používa v podobe *troj-*, napr.: *trojlistová vrtuľa*, *trojuholníkové krídlo*, *trojuholníkový padák*.

Pomocou formy *troj-* sa tvorí aj zložené podstatné meno *trojplošník*.

Ako samostatné slovo sa číslovka *tri* vyskytuje ojedinele vo viac-slovnom pomenovaní *pristátie na tri body*.

Základná číslovka *štyri* má v zložených prídavných menách podobu *štvor-*, napr.: *štvardobý motor*, *štverkolesový podvozok*, *štvertaktý motor*, *štvorvalcový motor*.

Základná číslovka *päť* sa vyskytuje už v prvotnej podobe *päť*, napr. *päťmiestne lietadlo*, *päťšošovková kamera*.

Vyššie základné číslovky ako *päť* sa v leteckej terminológii vyskytujú iba zriedka, a to v špeciálnom použití ako číselné podstatné mená, napr.: *základná šestka* ako označenie šiestich základných pilotážnych prístrojov: ukazovateľ rýchlosti, výškomer, kompas, variometer, umelý horizont, zatačkomer so sklonomerom; *veľká sedmička* — sedem lietadiel usporiadaných do podoby klina; *osmička* — figúra.

Radové číslovky sa v leteckej terminológii používajú menej ako základné číslovky, a to na označovanie poradia, kvality a pod. Vyskytujú sa predovšetkým vo viac-slovných pomenovaniach, napr.: *prvá rýchlosť*, *prvá trieda*, *prvý pilot*, *prvý samostatný let*, *druhý pilot*, *druhý stupeň rakety*, *tretí vodič* (v elektrickom zariadení), *časť letu pristávacieho okruhu medzi prvou a druhou zákrutou*, *časť letu pristávacieho okruhu medzi druhou a treťou zákrutou*, *časť letu pristávacieho okruhu medzi treťou a štvrtou zákrutou*.

Násobné číslovky v leteckej terminológii zastupuje najmä číslovka *dvojitý*, meno *dvojnásobný*, napr.: *dvojitá pohonná jednotka*, *dvojité bočné pásma*, *dvojité riadenie*, *dvojité zapalovanie*, *dvojitý horák*; *dvojnásobné nitovanie*.

Termíny s neurčitými číslovkami sú podobné termínom so základnými číslovkami s tým rozdielom, že neudávajú presný počet toho, čo vy-

jadrúje druhá časť zloženého slova. V slovenskej leteckej terminológii sa najčastejšie používajú neurčité číslovky *mnoho-* a *viac-* ako súčasť zložených slov. Napr.: *mnohouholníkový padák*; *viachviezdicový motor*, *viacmotorové lietadlo*, *viacnosníkové krídlo*, *viacúčelové lietadlo*, *viac-zložkové palivo*.

Pomocou spomínaných neurčitých čísloviek sa tvoria aj zložené podstatné mená *mnohoplošník* a *viacplošník*.

V leteckej terminológii sa vyskytuje aj zlomková číslovka *pol-* ako súčasť zložených podstatných mien, napr. *polos*, *polpremet*, *polotáčka*, *polvýkrut*.

Ojedinele sa vyskytuje prídavné meno *šturtinový* (súvisiace so zlomkovou číslovkou *šturtina*) vo viacslovnom pomenovaní *šturtinový bod tetivy profilu*. Prídavné meno *trojšturtinový* sa vyskytuje v pomenovaní *trojšturtinový premet*.

Existujú termíny, ktoré boli prevzaté z iných jazykov, najmä z gréčtiny a latinčiny a v slovenčine boli pravopisne upravené, napr.: *dipól* (gr. *dis* = dvakrát + gr. *polos*), *sextant* (lat. *sextans*, *sex* = šesť).

V leteckej terminológii sa používajú aj viacslovné pomenovania, kde číslovkový komponent má svoj pôvod v latinčine, ale v slovenčine bol pravopisne upravený. Ide najmä o výrazy *primárny* (lat. *primus*, *primarius*), *sekundárny* (lat. *secundus*) a *terciálny* (lat. *tertius*). Napr.: *primárne otvory* (v spaľovacej komore plynovej turbíny), *primárny rádiolokátor*; *sekundárne otvory*, *sekundárny rádiolokátor*; *terciálne otvory* atď.

Napokon sa treba zmieniť o prípadoch, kde vedľa slovenského pomenovania existuje aj pomenovanie, ktoré buď celé alebo aspoň niektorá jeho zložka má svoj pôvod v gréčtine alebo v latinčine, prípadne v ich kombinácii. Napr.: *jednoplošník* — *monoplán* (gr. *monos* + lat. *planus*), *podvojná výmena správ* — *duplex* (lat. *duplex* = dvojité), *suprakraťke vlny* — *centimetrové vlny* (lat. *centum* = sto), *ultrakraťke vlny* — *decimetrové vlny* (lat. *decem* = desať), *kráťke vlny* — *dekametrové vlny* (gr. *deka* = desať), *stredné vlny* — *hektometrové vlny* (gr. *hekaton* = sto), *veľmi dlhé vlny* — *myriametrové vlny* (gr. *myrioi* = desaťtisíc).

Katedra jazykov Vysokej školy dopravy a spojov
ul. Marxa a Engelsa 44, Žilina

LITERATÚRA

Anglicko-slovenský technický slovník. Bratislava, Alfa 1975.

Letecký šestijazyčný terminologický slovník. Praha, NADAS 1963.

Lexicon of Terms Used in Connexion with International Civil Aviation. Third Edition. Montreal 1971.

PUCI, J. — HLAVŇOVÁ, A. — HAVEL, K.: Angličtina pre poslucháčov študijného odboru Prevádzka a ekonomika leteckej dopravy. Bratislava, Alfa 1987.

Ako pomenovať odborníka využívajúceho elektroniku v architektúre?

KLÁRA BUZÁSSYOVÁ

Dostali sme otázku, či možno pokladať v slovenčine za náležité utvorený termín *architronik*, ktorý sa začína objavovať v textoch ako pomenovanie odborníka využívajúceho elektroniku, resp. počítačovú techniku v architektúre.

Pri posudzovaní správnosti slova, ktoré je v slovenčine nové, musíme najprv zistiť, či sa slovo svojou štruktúrou vhodne zaraďuje do okruhu pomenovaní utvorených na základe obdobnej pomenovacej (onomaziologickej) štruktúry. Keďže v našom prípade ide o zložené slovo, súvisí s tým aj otázka, či zložky odvodeného slova, t. j. v danom prípade *archi-* a *-tronika*, dostatočne jednoznačne odkazujú na želané pomenovacie motívy, t. j. na slová *architektúra* a *elektronika*.

V súvisi s čoraz širším uplatňovaním elektroniky v rozličných vedných a technických odboroch sa do slovenčiny prevzali už viaceré internacionálne názvy poddisciplín či odborov, napr. *bioelektronika*, *optoelektronika*, *mikroelektronika*, *molelektronika* a pod. Príslušné systémové pomenovania odborníkov v danom odbore sú *bioelektronik*, *optoelektronik*, *mikroelektronik* (uplatňuje sa tu teda ten istý model ako pri nezložených slovách *fyzika* — *fyzik*). Podľa tohto modelu by sa využívanie, aplikovanie elektroniky v architektúre malo nazývať *architektoelektronika* a pomenovanie odborníka, ktorý využíva elektroniku v architektúre, by malo znieť *architektoelektronik*.

Pravda, takýto výsledok vyplýva z „klasickej“ interpretácie zložených slov, podľa ktorej prvá zložka odkazujúca na odbor *architektúra* má znenie *architekt-*. Tento slovotvorný základ (a súčasne koreň) je totiž spoločný celému slovotvornému hniezdu slov viažúcich sa na tento odbor, napr. *architekt-úra*, *architekt-onický*, *architekt-onika* atď. Pomenovania *architektoelektronik*, *architektoelektronika* utvorené ústrojne podľa klasickej interpretácie zložených slov sú dosť ťažkopádne. V súčasnej slovenčine podobne ako v iných jazykoch vznikajú však aj skrátenejšie zložené slová a to treba brať do úvahy ako východisko

aj pri našom ďalšom uvažovaní. Sú to osobitné typy zložených slov, medzi nimi sú aj tzv. hybridné zloženiny (kombinácie zložiek cudzieho pôvodu s domácimi základmi aj kombinácie dvoch cudzích základov); kde zložky cudzieho pôvodu majú charakter afixoidov, t. j. morfémy prechodného charakteru medzi koreňovými a afixálnymi morfémy (porov. Martincová — Savický, 1987). Sú nimi napr. zložky *bio-*, *auto-*, *elektro-* v slovách typu *biopamäť*, *autodoprava*, *elektrosúčiastka*. Niektoré takéto zložky môžu byť aj homonymné alebo polysémne, t. j. môžu sa vzťahovať na rozdielne skutočnosti, napr. zložka *auto-* „auto, automobil, automobilistický“ (*autodoprava*), *auto-* „sám“ (*autokracia*, *autocenzúra*). Podobne zložka *elektro-* môže zastupovať slová *elektrina*, *elektrický* (*elektrospotrebič*), ale môže byť skráteninou aj adjektíva *elektrotechnický* (*elektropriemysel*).

Z tohto pohľadu je na pomenovaní *architronik* nezvyčajné to, že sú tu homonymné obidve zložky tohto zloženého slova. Preto nás neprekvapilo, že samotným architektom, s ktorými sme konzultovali, sa toto slovo zdalo významovo nepriezračné, nie celkom zrozumiteľné. Zložka *archi-* (gréckeho pôvodu) vystupuje ako prvá časť zložených slov v termínoch viacerých odborov. V Slovníku cudzích slov [M. Ivanová-Šalingová — Z. Maníková, 1979] sa jej význam vykladá zúžene ako „prvá časť zložených slov označujúca vyšší stupeň hodnosti“ (napr. v slovách *archiepiskop*, *archidiakon*). Touto zložkou sa tvoria aj internacionálne termíny iných odborov, napr. v biológii *archiplast* — bunka dosiaľ nediferencovaná na jadro a cytoplazmu; v jazykovede *archifonéma* — celok dištinkívnych vlastností, ktoré sú spoločné obom fonémam vstupujúcim do neutralizačných protikladov (porov. E. Paulíny, 1978), čiže *archi-* tu má význam „pôvodný, prvotný“. Ak prijmeme zložku *archi-* aj ako skráteninu za slová *architektúra*, *architektonický*, pôjde tu o jav medzivednej homonymie, ktorý v terminologickej lexike nie je nijakou zvláštnosťou. V tomto prípade by sme mohli aj z jazykového hľadiska (zohľadňujúceho novšie vývinové tendencie) odporúčať ako ústrojné pomenovania *archielektronik*, *archielektronika*, v ktorých prvej časti sa uplatňuje skrátená zložka *archi-* a v druhej časti neskrátená zložka *elektronika*, resp. *elektronik*. Toto je však iba jedna možná alternatíva.

Spomenuli sme už, že slovo *architronik* je nezvyčajné tým, že obidve jeho zložky sú homonymné. S takýmto javom sme sa ani pri neologizmoch, ktoré vznikajú ako výsledok novších tendencií, dosiaľ nestreli. Väčšia jednoznačnosť aj pri skrátenejšej podobe sa môže dosiahnuť odstránením homonymnosti prvej zložky pri zachovaní homonymnosti druhej zložky (*tronika*). Tak by sme dostali pomenovanie *architektotronik*, *architektotronika*. V takýchto pomenovaniach by zložka *-tronika* zastupovala slovo *elektronika*. Táto zložka je homo-

nymná tým, že v iných slovách odkazuje na „meranie, využívanie meracej techniky“, napr. v slove *psychotronika*, ktorým sa pomenúva odbor zaoberajúci sa skúmaním mimoriadnych schopností človeka (M. Ivanová-Šalingová — Z. Maníková, 1979, s. 720). Toto pomenovanie nahrádza v niektorých koncepciách starší názov *parapsychológia*.

Na záver zhŕňame: Tendencia k jazykovej ekonomii, k úspornosti vo vyjadrovaní vedie v súčasnej slovenčine k vzniku zložených slov, ktoré sú skrátenejšie, v komunikácii (bežnej i odbornej) operatívnejšie, pravda, za cenu istej implicitnosti, menšej významovej priezračnosti. Keďže v slove *architronik* sú obidve zložky homonymné, z jazykového hľadiska pokladáme za ústrojnú aj komunikačne vhodnejšiu podobu *archielektronik*, *archielektronika*, alebo prichádzajú do úvahy ako možné aj podoby *architektotronik*, *architektotronika*. Konečnú kompetenciu kodifikovať termín majú príslušní odborníci. Nemôžeme vylúčiť, že v okruhu ich pôsobenia sa aj skrátená (a pre bežného používateľa skratová) podoba *architronik* bude chápať ako dostatočne zreteľná a zaužíva sa. Ale vzhľadom na skutočnosti, ktoré sme tu uviedli, by sme tento termín hodnotili ako výraz profesionálneho slangu, funkciu oficiálnych termínov by sme skôr prisúdili niektorému z výrazov, ktoré sme navrhli.

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV
Nálepková 26, Bratislava

LITERATÚRA

MARTINCOVÁ, O. — SAVICKÝ, N.: Hybridní slova a některé obecné otázky neologie. Slovo a slovesnost, 48, 1987, s. 124—139.

PAULINY, E.: Slovenská fonológia. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1978. 212 s.

SALINGOVÁ, M. — MANÍKOVÁ, Z.: Slovník cudzích slov. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1979. 944 s.

Národné mená niektorých alochtónnych druhov rýb Československa

KAROL HENSEL

Pri tvorení mien cudzokrajných, u nás autochtónne sa nevyskytujúcich živočíchov odpadá možnosť oprieť sa o ľudovú reč, slovenskú či českú. Zostávajú však tieto možnosti:

- a) preberať vedecké meno živočícha v plnom znení;
- b) kalkovať, adaptovať alebo napodobňovať takéto vedecké meno;
- c) preberať meno od iných etníc, a to buď v pôvodnom znení (zväčša pravopisne prispôbené), alebo v preklade. Možno pritom vychádzať alebo z ľudových názvov takých jazykov, ktorých areál sa geograficky kryje s areálom daného živočíšneho druhu, alebo z odborných názvov ustálených najmä v európskych jazykoch;
- d) utvoriť úplne nové meno tak, aby bolo jasne motivované, jednoznačné, významovo priezračné, ústrojné a nosné. Je veľmi výhodné, ak sa pri tom zachová medzinárodná súvislosť termínu.

Od druhej polovice minulého storočia sa postupne u nás introdukovalo a zväčša aj úspešne aklimatizovalo desať druhov rýb (jeden z nich v dvoch subspéciách). Mená týchto rýb sa utvorili kalkovaním vedeckého mena (*S. irideus* — *pstruh dúhový*, čes. *pstruh duhový*; *T. baicalensis* — *lipeň bajkalský*, čes. *lipan bajkalský*; v týchto dvoch prípadoch už existovalo domáce rodové meno), preberaním, kalkovaním alebo adaptáciou inojazyčných termínov (*sig* — *sih*, čes. *sih*; *Zwergwels* — *sumček*, čes. *sumeček*; *sunfish* — *slnečnica*, čes. *slunečnice*), alebo sa utvorili úplne nové rodové (*sivoň*, čes. *siven*; *ostráčka*, čes. *okounec*) i druhové mená.

V súčasnosti stojíme pred úlohou, ako pomenovať ďalšie alochtónne druhy rýb, ktoré sa do našich vôd už dostali, s ktorých dovozom sa v najbližšom čase počítá, a napokon aj tie, ktorých dovoz sa len predpokladá.

Salvelinus (Cristivomer) namaycush [Walbaum, 1792]

Pre túto rybu treba ustáliť len druhové meno, pretože rodové meno *sivoň*, čes. *siven* už v našich jazykoch existuje. Druhové vedecké meno *namaycush* pochádza z jazyka severoamerických Algonkov a po anglicky sa vyslovuje [námeikaš], resp [námikáš]. Dnes sa tento druh v Severnej Amerike oficiálne nazýva *lake trout*, čo v preklade znamená *pstruh jazerný* (syn. *lake char(r)*, *common lake char(r)*, *Great Lakes char(r)*, *laker*, *longe*, *masamacush*, *namaycush*, *grey trout*, *great grey trout*, *Great Lakes trout*, *mackinaw trout*, *taque*, *toque*). Termín *pstruh jazerný* prešiel z angličtiny aj do iných jazykov (porov. francúzske *truite de lac d'Amérique*, španielske *trucha lacustre*, nemecké *amerikanische Seeforelle*, alebo dánske *sø-ørred*). Vyskytuje sa aj modifikácia tohto mena, lepšie vystihujúca príbuzenské vzťahy — *sivoň jazerný* (napr. nem. *amerikanischer Seesaibling* alebo rus. *amerikanskaja azijnaja pal'ja*). Pre nás sú však takto utvorené mená nie vhodné. Jednak pstruha jazerného už máme (= *Salmo trutta m. lacustris*), jednak je viac druhov „jazerných“ sivoňov, a ani *S. na-*

maycush nežije výlučne v jazerách. Podľa názoru niektorých ichtyológov treba druh *S. namaycush* vyčleniť do samostatného rodu *Cristivomer*, pretože má na rozdiel od ostatných sivoňov hrebeň [crista] na radičnej kosti [os vomere]. V súvislosti s tým sa v ruštine tento druh oficiálne nazýva *kristivomer*, resp. *severoamerikanskij kristivomer*. Ustálenie mien *sivoň kristivomer*, čes. *siven kristivomer* však nepovažujeme za vhodné. Napokon k druhovým menám vo forme prístavkového prívlastku sa v poslednom čase zaujíma zdržanlivý postoj. Ponúkala by sa tu aj možnosť adaptácie v podobe zloženého adjektíva *hrebeňoradlicový*. Je to síce výstižné, ale farbavé.

Skupina pre rybársku terminológiu pri ČSAV navrhuje v češtine meno *siven obrovský*. „*Namaycush*“ je skutočne najväčším sihom — dosahuje dĺžku aj vyše metra (maximálne do 1,2 m). Migratórne formy sivoňa arktického (*Salvelinus alpinus*) však dorastajú do 0,9 m, ba výnimočne až takmer do 1 m. Velkostný rozdiel nie je teda taký, aby sme tento druh mohli nazvať obrovským. Okrem toho mená motivované veľkosťou sú nevhodné, pretože sa nakoniec ukáže, aké sú vlastne relatívne (stáva sa napríklad, že pohlavne dospelý, ale malý kolok veľký je rovnako veľký ako veľký kolok malý).

Ak chceme utvoriť priliehavé meno, musíme vychádzať z toho, čo je pre daný druh typické. „*Namaycush*“ sa od ostatných síhov odlišuje okrem už spomenutého hrebeňa na radičnej kosti napríklad veľkým počtom pylorických prívěskov [má ich aj vyše dvesto, kým ostatné sihy maximálne 75, ale obyčajne pod 50], veľkým počtom svetlých bodiek a škvŕn, ktoré na hlave, chrbte, bokoch tela, ale aj na chrbtovej a chvostovej plutve vytvárajú akési perlovanie. Ostatne „*namaycush*“ dostáva v čase neresu ako jediný zo síhov nupciálnu [svadobnú], tzv. perlovú vyrážku. Spomínané znaky môžu motivovať mená *mnohoprívěskový*, *svetloškvŕnný*, *perlavý*, resp. *perlovaný*. Posledné sa zdá najvhodnejšie.

Coregonus (Leucichthys) peled (Gmelin, 1788)

U nás sa už vžilo a ustálilo rodové meno *sih*, čes. *sih*. Dostalo sa k nám prostredníctvom ruštiny (*sig*), ale je pravdepodobne staronórského pôvodu (*síkr*); porovnaj aj nórske a švédské *sik*, fínske *siika*, karelské *siigu*, estónske *siig*, lotyšské *sīga*, litovské *sykas*, bieloruské, ukrajinské a bulharské *sig*, poľské *siega* a *sieja*.

Druhové meno *peled* vychádza z ľudového mena, ktoré sa do ruštiny dostalo v podobe *peled'*, resp. *peľad'* (existujú však viaceré lokálne varianty ako napríklad *peľat'*, *peľatka*, *peľadka*, *peľdatka* i *peliga*) a preniklo aj do iných jazykov (napr. fínske *peledsiika*, nemecké

Peldmarāne, litovské *peledė*, alebo poľské *peluga*), stáva sa internacionálnym a aj u našich rybárov sa udomáčuje pomerne rýchlo.

Jednotlivé druhy sihov sa navzájom silno podobajú morfológicky aj životnými prejavmi. Okrem toho sú veľmi premenlivé, a tak je naozaj ťažké ustáliť pre ne meno motivované sfarbením, morfológickými, ekologickými alebo etologickými osobitosťami. Preto treba aj napriek istým výhradám (druhovú meno v podobe substantíva v apozícií) považovať meno *sih peled*, čes. *sih peleď* za vyhovujúce.

Pseudorasbora parva (Schlegel, 1842)

Na označenie rodu, do ktorého tento druh patrí, by sa mohlo použiť vedecké rodové meno v podobe *pseudorazbora* alebo *parazbora*. Takto to v ruštine urobil A. Nikoľskij (*malaja psejdorazbora*) a najnovšie aj Lebedev a Spanovskaja (*psevdorazbora*; v tomto prípade však len pri označovaní rodu), obdobne je to i v maďarčine (*gyöngyös rasbóra*, v preklade — *perlová razbora*). Takýto postup však nie je vhodný, pretože *pseudorazbora* nemá napriek menu, ktoré jej dal P. Bleeker, nič spoločné s razborami. Nepodobá sa na ne a patrí aj do inej podčelade — *Gobioninae*, teda medzi hrúzy.

Dost ťažko možno použiť i ľudové mená, ťažko ich aj kalkovať. Čiňania tejto ryby hovoria *māisuiyú* (v čs. prepise *majsuejjú*), čo v doslovnom preklade značí *ryba pšeničného klasu*. To je veľmi pekné meno, vystihujúce zjavnú podobnosť zlatistého tela tejto ryby majúcej výrazne lemované šupiny s klasom pšenice. Japonci ju volajú *motsugo*, čo doslova značí „mať [držať] pri sebe ikry“ (hádam súvislosť s ochranou ikier). Napokon Rusi túto rybu nazývajú *amurskij čebačok*. Použili deminutívum slova *čebak*, ktoré sa používa najmä pre rôzne druhy jalcov, ale miestne aj pre pleskáča, ploticu, čerebľu alebo karasa. (Pritom je zaujímavé, že *Leuciscus bergi* Kaschkarov, 1925 sa oficiálne volá *issyk-kuľskij čebačok*.) Podľa ruského vzoru pomenovali túto rybu Litovci (*čebakėlis*), Poliaci (*czebaczek amurski*), Ukrajinci (*čebačok amurs'kyj*) a Nemci (*Tschebatschek*).

V našej vedecko-popularizačnej tlači sa objavili dve mená tohto druhu — *hrúzovec malý* a čes. *střevlička východní*. Rodové meno druhého z nich (*střevlička*) je deminutívum slova *střevle* (*Phoxinus*). Rod *Phoxinus* patrí do podčelade *Leuciscinae*, čo je dosť podstatné. Okrem toho existuje aj rod *Phoxinellus*, teda skutočná *střevlička*. Pre tieto dôvody treba takéto rodové meno považovať za nevhodné. Rodové meno *hrúzovec* je z hľadiska príbuzenských vzťahov utvorené vhodnejšie, vystihuje príslušnosť „pseudorazbory“ do podčelade hrúzov. Podobne motivované je aj rumunské *murgoi bălțat* (*murgoi* = hrúz),

ako aj litovské *rytinis gružlelis* a *Amūro gružlys* (*gružlys* = hrúz).

A teraz k druhovým menám *malý*, resp. *východný*. Máme výhrady voči použitiu veľkostného kritéria. Sú totiž známe štyri druhy „pseudorazbor“ — *P. parva* Schlegel, 1842; *P. fowleri* Nichols, 1925; *P. pumila* Miyadi, 1930 a *P. elongata* Wu, 1939. Všetky z nich sú malé, maximálnou dĺžkou tela ledva presahujú 10 cm. Pritom *P. parva* nie je ani najmenšia, ale ani najväčšia z nich. Možno namietat, že je to doslovný preklad latinského adjektíva *parva* (malá, nepatrná, drobná), pripomíname však, že ďalší druh nesie meno *pumila* (maličká, zakrpatená). Ani druhé z použitých druhových mien (*východný*) nie je výstižné, pretože všetky „pseudorazbory“ žijú na východe Ázie, dokonca *P. pumila* je svojím spôsobom „východnejšia“ ako *P. parva*, lebo žije len v Japonsku, kým *P. parva* aj na kontinente.

Čím špecifickým sa teda spomínané druhy vyznačujú? *P. elongata* je štíhla, ostropyská a mierne pásavá. *P. fowleri* je zavalitá a má dvojradové pažerákové zuby. *P. pumila* má nezreteľnú bočnú čiaru. *P. parva* má zadný okraj každej šupiny lemovaný zreteľnou polmesiacovitou škvrnou, čo na jej tele vytvára dojem sieťovania. Navrhujeme preto, aby sa pre tento druh (*P. parva*) ustálilo meno *hrúzovec sieťovaný* (čes. *hrouzkovec síťovaný*).

Ctenopharyngodon idella (Valenciennes, 1844)

Preberanie, kalkovanie ani napodobňovanie vedeckého mena (gréč. *kteis*, *-enós* = hrebeň; *farynx*, *-gos* = pažerák; *odoús*, *-óntos* = zub) neprichádza do úvahy, lebo hrebeňovité pažerákové zuby má viacero rodov a druhov kaprovitých rýb. Vo svete však prevládajú dve pomenovania, ktoré vychádzajú z ľudových názvov jazykového areálu domoviny tejto ryby. Prvé odráža čínske meno *cāoyú* [cchajjú], čo značí „trávnová ryba“* (obdobne kórejské *čchoo* a japonské *sōgyo*). Používa sa často v kombinácii s menom kapra (napr. anglické *grass carp*, nemecké *Graskarpfen*, dánske *Graeskarpe* alebo rumunské *crap-de-iarbă*). Druhé vychádza z ruského mena *belyj amur* (porov. poľské *amur biały*, maďarské *fehér amur*, rumunské *amurul alb*, mongolské *cagaan amar*, nemecké *weißer Amur*, litovské *baltasis amuras*; k tomu je blízke aj ukrajinské *amur zvyčajnyj*). V tomto prípade je teda záležitosť jasná. Pomenovanie *amur biely*, čes. *amur bílý*, ktoré

* V čínštine má aj iné mená, napr. *huān* (chuan), *cāohuān* (trávnový chuan), *báihuān* (biely chuan), ďalej *cāogēn* (koreň trávy) alebo *hūnzi* (mazaný, prešibaný).

sa u nás už začalo používať, je internacionálne, jasne motivované, jednoznačné a ústrojné, a preto ho treba prijať.

Mylopharyngodon piceus (Richardson, 1845)

Vedecké rodové meno (*mýlias* = mlynský kameň, žarnov; *farynx* = pažerák, *odoús* = zub) zachytáva znak typický pre mnohé rody a druhy kaprovitých rýb, ktorý nie je pre tento druh špecifický. V domovine tejto ryby, čo je výlučne Čína, ju nazývajú *qīngyú* (čchingjü — tmavá, resp. čierna ryba) alebo len jednoducho *qīng* (čching, vlastne tmavec). Miestami ju volajú *wūqīng* (havrani čching), *tóngqīng* (bronzový čching), *hēiqīng* (čierny čching) alebo *luòsīqīng* (ulitový čching). Okrem toho sa v Číne pri pomenúvaní tohto druhu využíva aj meno príbuzného druhu *Ctenopharyngodon idella* — *huān* (chuan). A tak ďalšie mená znejú: *hēihuān* (čierny chuan), *qīnghuān* (tmavý chuan) alebo *wūhuān* (havrani chuan). Ako vidno, meno tohto druhu je motivované predovšetkým tmavým sfarbením tela; výnimočne aj druhom potravy (živí sa mäkkýšmi). Tomu zodpovedá aj vedecké meno *piceus* (smolný, čierny ako smola). Niet sa teda čo čudovať, že druhové meno *čierny* sa vyskytuje aj v iných jazykoch, pričom ako rodové figuruje slovo *ryba* (napr. mongolské *char zagas* „čierna ryba“), *kapor* (angl. *black carp*, nem. *Schwarzkarpfen*) alebo čínsky *kapor* (rumunské *crap-chinezesc-negru*). Na ďalšie európske jazyky malo veľký vplyv ruské meno *čornyj amur* (do istej miery aj lokálne meno *amurskaja plotva*). Na porovnanie možno uviesť aj nemecké meno *schwarzer Amur*, poľské *amur czarny* alebo maďarské *amurikoncér* (*koncér* = plotica).

Vzhľadom na príbuznosť rodov *Ctenopharyngodon* a *Mylopharyngodon* (podčelaď *Leuciscinae*), ale aj na jednoznačnosť, výstižnosť a v neposlednom rade aj na medzinárodnosť druhového (do istej miery aj rodového) mena navrhujeme ustáliť pre tento druh meno *amur čierny*, čes. *amur černý*.

Hypophthalmichthys molitrix (Valenciennes, 1844)

Vedecké rodové meno tejto ryby je síce veľmi výstižné (*hypó* = dole, *oftalmós* = oko, *ichthys* = ryba), je však prídlhé a ťažko ho možno adaptovať. Druhové meno *molitrix* (melúci) nie je zasa významovo priezračné a ani jednoznačné (pažerákovými zubami rozomieľajú potravu viaceré kaprovité). Pôvodný areál tejto ryby siaha od Amura po južnú Čínu. Jej čínske meno je *báilián* (biely „lian“), čo

zodpovedá aj japonskému *hakuren* a kórejskému *pákjŏnŏ*. Rusi nazývajú túto rybu *tolstolob* (*tolstoj* = hrubý, *lob* = čelo), *tolstolobik*, *tolpyga* a *maksun*. Druhovú meno *biely*, resp. *strieborný* sa uplatnilo v mnohých jazykoch, pričom rodové meno býva rôzne. Raz je to *kapor* (napr. angl. *silver carp*, nem. *Silberkarpfen* a maď. *ezüst ponty*), prípadne čínsky *kapor* (napr. rumunské *crap-chinezesc-argintiu* a maď. *ezüst kinaiponty*), potom *tolstolob*, *tolstolobik* či *tolpyga* (napr. rus. *belyj tolstolob*, čes. *tolstolobik bílý* alebo poľské *tolpyga biała*). Možno sa stretnúť aj s kombináciou *tolstolob obyčajný* (napr. nem. *gewöhnlicher Tolstolob* alebo ukr. *tolstolob zwyčajnyj*).

Len u nás a čiastočne aj v ruštine sa používa rodové meno *tolstolobik*. Označovať však rybu, ktorá dorastá do dĺžky 1 m, deminutívom nie je najvhodnejšie. Napokon aj v ruštine sa začína uprednostňovať *tolstolob* (porov. napr. kolektívne dielo popredných sovietskych ichtológov *Žizň životnyh. 4. Ryby* z roku 1983, ale aj ďalšie). Voči druhovému menu nemožno mať podstatné námietky, aj keď ryba má striebřitý lesk. Navrhujeme preto ustáliť meno tohto druhu ako *tolstolob biely*, čes. *tolstolob bílý*.

Aristichthys nobilis (Richardson, 1844)

Niektorí ichtológovia zaraďujú tento druh len do osobitného podrodu v rámci rodu *Hypophthalmichthys*. Je to teda veľmi blízky príbuzný *tolstoloba* bieleho. Jeho pôvodnou domovinou je Čína. Aj spomínané príbuzenstvo odráža čínske meno. Nazývajú ho totiž *huálián* [*chualian*], to značí *pestrý lian*, ale aj *hēilián* (čierny lian), okrem toho aj *pāngz* [pchangc], čo značí *tlstoš*.

Aj v iných jazykoch sa táto ryba označuje tým istým rodovým menom ako predchádzajúci druh. Ako druhové meno sa používa slovo *pestrý* (napr. ruské *piostryj tolstolob*, poľské *tolpyga pstra*), *strakatý* (napr. ukr. *tolstolob strokatyj*), *bodkovaný* či *frkaný* (napr. maď. *pettyes kinaiponty*, resp. *pettyes busa*, čo je obdoba čínskeho *pāngz*), *mramorovaný* (nem. *Marmorkarpfen*) alebo *striebřisto-škvrnitý* (rum. *crap-argintiu-pătat*). V ruštine jestvujú ešte mená *južnyj tolstolob* a *bolšegolov*, čomu sa podobá anglické *bighead carp*. Z uvedeného teda jednoznačne vyplýva potreba ustáliť meno tejto ryby v podobe *tolstolob pestrý*.

V jednej publikácii vydavateľstva Academia sa objavilo meno *tolstolobec pestrý*. Považujeme ho za zbytočné. Jednak celý *tribus Hypophthalmichthyini* má len tri druhy (*Hypophthalmichthys molitrix*, *H. harmandi* a *Aristichthys nobilis*), ktoré ľahko možno nazvať jediným rodovým menom, jednak je samostatnosť rodu *Aristichthys* pochybná.

Rodovými menami sa nemá zbytočne plytvať a odporúčanie, aby sa príbuzné rody nazývali rovnakým rodovým menom, treba najmä v takýchto prípadoch rešpektovať.

Ictiobus cyprinellus (Valenciennes, 1844)

Ictiobus niger (Rafinesque, 1820)

Ictiobus bubalus (Rafinesque, 1820)

Doslovný preklad vedeckého rodového mena *Ictiobus* je *býčia ryba* (*ichthys* + *boŕs*), s čím súvisí aj anglické *buffalofish*. Práve anglické slovo *buffalo* prešlo do ruštiny (tam sa vyslovuje *buffalo*, teda nie *bafelou* či *baflou*) a tlačí sa aj k nám. Kým *I. niger* je v súlade s latinskou predlohou *čierny* (*black buffalo*, *čornyj buffalo*), *I. cyprinellus* (deminutívum od slova *cyprinus* — kapor) je *veľkoústý* (*bigmouth buffalo*, *boľšerotyj buffalo*) a *I. bubalus* (starogrécke *boŕbalos* značí „byvol“) je *maloústý* (*smallmouth buffalo*, *malorotyj buffalo*).

V tomto prípade je problém trochu širší. Nielenže nemáme meno pre rod *Ictiobus*, ale nemáme meno ani pre ďalších 11 rodov čeľade *Catostomidae*, ba ani pre samotnú čeľaď, ktorá zahŕňa 65 druhov rozšírených prevažne v Severnej Amerike (len dva druhy obývajú východnú Áziu).

Vedecké meno čeľade má grécky základ — *katá* (dole, pod), *stóma* (ústa). My však už jednu *pod-ústa-vu*, teda *podustvu*, máme a spodné postavenie úst je typické pre mnohé druhy aj skupiny rýb. Po anglicky sa tieto ryby nazývajú *suckers* (podľa toho i po nemecky *Sauger*), teda *cicavce*. Tie už takisto máme. Čiňania ich volajú *karminové ryby*, *yānzhiyú* [jenčijü]. V ruštine sa na pomenovanie nominátneho druhu čeľade vžilo jakutské, resp. evenské slovo *čukučan*, ktoré prevzali i Poliaci (*czukuczán*). V ruštine sa však vyskytujú aj mená *kaňok*, *koň* a *koň-ryba*.

Pracovná skupina pre rybársku terminológiu pri ČSAV navrhuje pre ryby rodu *Ictiobus* meno *kaprovec*. Toto meno by bolo vhodné použiť na pomenovanie celej čeľade. *Catostomidae* sú nielen príbuznou čeľadou kaprovitým, ale sa na ne aj dosť podobajú (niektoré na mreny, iné na kapry, liene a pod.). Prípona *-ovec* sa skutočne u nás používa pri tvorení mien motivovaných podobnosťou s inými živočíchmi (*štuka* — *štukovec*, *vlk* — *vlkovec*, čes. *plejtvák* — *plejtvákovec* a pod.), pričom nie je rozhodujúce, či ide o príbuzné alebo nepríbuzné druhy.

Otvorená zostáva otázka, či sa použije rodové meno *kaprovec* pre všetky rody a druhy čeľade *Catostomidae*. V americkej angličtine sa ustálilo deväť rodových mien — *sucker* (pre 23 druhov patriacich 7 rodom, 4 tribom a 2 podčeľadiam), *redhorse* (pre 15 druhov rodu

Moxostoma), *jumprock* (pre 4 druhy rodu *Moxostoma*), *chubsucker* (pre 3 druhy rodu *Erimyzon*), *hog sucker* (pre 3 druhy rodu *Hypentelium*), *carpsucker* (pre 3 druhy rodu *Carpioides*), *buffalo* (pre 3 druhy rodu *Ictiobus*), *quillback* (pre 1 druh rodu *Carpioides*) a *cut-ii* pre 1 druh rodu *Chiasmistes*. Väčšina druhových mien je v rámci celej čeľade navzájom odlišná, len zopár sa ich opakuje pri viacerých rodoch, napr. *black* (*buffalo*, *jumprock* a *redhorse*), *greater* (*jumprock* a *redhorse*), *river* (*carpsucker* a *redhorse*) a *northern* (*hog sucker* a *redhorse*). Adaptácia alebo napodobňovanie takýchto mien by bolo veľmi ťažké aj zbytočné. Myslíme si, že by sa malo u nás používať pre všetky druhy čeľade *catostomidae* len jediné rodové meno — *kaprovec*.

A teraz sa vráťme k druhovým menám navrhovaným pre zástupcov rodu *Ictiobus*. Mohli by sa použiť v zhode s anglickou predlohou, teda ako *kaprovec čierny*, *k. maloústý* a *k. veľkoústý*. Pracovná skupina pre rybársku terminológiu pri ČSAV navrhuje v češtine meno *kaprovec obecný*. Toto meno je nevhodné z viacerých hľadísk. Ak by sa takéto meno malo vôbec použiť, hodilo by sa na pomenovanie druhu *Catostomus catostomus* (jednak je to nominálny druh a rod, z ktorého je odvodený názov čeľade, jednak je geograficky najrozšírenejším druhom). Pravda, menu *obyčajný* (čes. *obecný*) sa treba vyhýbať, kde je to len možné.

***Ictalurus punctatus* (Rafinesque, 1818)**

Pre rod *Ictalurus* sa u nás vžilo meno *sumček*. Druhové meno *punctatus* značí *bodkovaný*. V Severnej Amerike, teda v domovine tejto ryby, sa volá *channel catfish*, alebo len *channel cat* (teda *kanálová mačka*). Toto meno sa spolu s rybou dostalo aj do Európy (porov. ruské *kanal'nyj somik*) a tlačí sa aj k nám. Druhové meno *kanálový* je však nevhodné, a to najmä preto, že nie je jednoznačné, ale nie je ani výstižné. Preto sa začalo používať meno motivované sfarbením tejto ryby obdobne, ako je to aj vo vedeckom mene, raz ako *bodkovaný* (napr. maď. *pettyes törpeharcsa*, nem. *getüpfelter Gabelwels*), inokedy ako *škvrnitý* (rus. *пятнистый сомик*). Škvrnitých druhov je však v rode *Ictalurus* viacero. *I. punctatus* je skutočne bodkovaný alebo fľakaný. Preto by sa mal pre tento druh u nás ustáliť názov *sumček bodkovaný* (fľakaný), čes. *sumeček tečkovaný* (*kropenatý*).

V tejto súvislosti však treba upozorniť na nevhodnosť mena *sumček americký* pre príbuzný a k nám už skôr dovezený druh *Ictalurus nebulosus*. Len sám rod *Ictalurus* má 15 druhov, celá čeľaď *Ictaluridae* 45 druhov (v šiestich rodoch) a všetky sú „americké“, lebo ich pô-

vodnou domovinou je Severná Amerika. Američania druh *I. nebulosus* nazývajú *brown bullhead*, teda *hnedý*. Aj vedecké meno je motivované sfarbením (*nebulosus* = zahmlený, dymovo sivý). Hoci tento sumček farebne variruje, predsa len uňho dominuje hnedé sfarbenie rôznych odtieňov niekedy s nejasnými škvrnami či mramorovaním. U nás sa objavilo aj meno *sumček krpatý*, čes. *sumeček zakrslý* (podľa nemeckeho *Zwergwels*; porov. aj poľské *sumik karłowaty*, maďarské *törpeharcsa*, rumunské *somn pitic*). Aj toto meno je nevhodné, lebo už ani v rámci rodu *Ictalurus* nie je *I. nebulosus* najmenším druhom. Podľa nášho názoru by sa mal *Ictalurus nebulosus* nazývať *sumček hnedeý*, čes. *sumeček hnědý*.

Katedra zoológie Prírodovedeckej fakulty UK
Mlynská dolina B-1, Bratislava

Základné názvy z bonsajistiky

ŠTEFAN KLOKNER

Čo je to *bonsaj*? Je to miniaturizovaná drevina (strom alebo krík) pestovaná spravidla v keramickej umeleckej miske (porov. Elsner, 1985). Ide vlastne o botanické umelecké dielo, ktoré je dynamické, t. j. nikdy nenadobudne konečnú podobu, pretože drevina stále rastie. Pôvodné japonské slovo *bonsai* (voľný preklad: miniatúrna drevina pestovaná v miske) v slovenčine zdomácnelo v podobe *bonsaj* a v tejto podobe ako podstatné meno mužského rodu ho zachytáva aj Krátky slovník slovenského jazyka (1987).

Bonsaje začali pestovať Číňania už pred viac než pol druhu tisícročí. Pestovanie do dnešnej podoby rozvinuli Japonci za posledné tri storočia (porov. Herynek, 1985; Ryšán, 1985). Čínsky znak pojmu sa číta v rôznych oblastiach Číny rozlične, napr. *pencai*, *pchen-sai*, *pun-sai*. Japonci zmenili znenie znaku (v Číne a Japonsku je znak platný aj dnes) na *bonsai* a v tej forme sa rozšíril do celého sveta. Znak sa stal bežným až v prvej polovici 19. storočia, písomne ho prvýkrát použili v ósackom časopise z roku 1875. Odtiaľ umelecký smer prenikol cez západnú Európu (japonské výstavy bonsajov) aj do Československa. O jeho významnejšom rozšírení však možno hovoriť až v poslednom desaťročí, do ktorého patrí vznik prvého československého klubu bonsajistov (Praha 1980). Hoci sa bonsaje pestujú v krajinách juho-východnej Ázie predovšetkým pod šírým nebom (v záhrade, v záhradke a pod.), v krajinách mierneho pásma, teda aj v Československu

nadobúdajú čoraz väčší význam bonsaje pestované v byte [porov. Kawollek, 1983; Lesmiewicz, 1984].

Bonsajistiku ako relatívne nový dynamicky sa rozvíjajúci umelecký smer v Československu bude účelné zachytiť aj terminologicky. V ďalšej časti uvádzame návrh vecnej náplne súboru bonsajistických termínov.

1. bonsaj

miniaturizovaná drevina pestovaná spravidla v keramickej umeleckej miske, vysoká najviac 90 cm (niektorí špecialisti pripúšťajú výšku iba 70 cm, iní až 120 cm). Bonsaj je vlastne botanické umelecké dielo, ktoré je dynamické, t. j. nikdy nenadobudne konečnú podobu, pretože drevina stále rastie. Bonsaj môže byť *vonkajší* (pestovaný v záhrade, v záhradke, na terase, na balkóne a pod.) alebo *bytový* (pestovaný v byte)

2. bonsajistika

umelecký smer zameraný na pestovanie bonsajov. Je čínskeho pôvodu a rozvinul sa v Japonsku. Pôvodne mal výlučne záhradnícky charakter. Dnes začína zasahovať aj do bytovej kultúry (bytová bonsajistika)

3. bonsajista

človek, ktorý sa zaoberá bonsajistikou

4. bonsajová drevina

miniaturizovaná ihličnatá alebo listnatá drevina (strom alebo ker) lesného alebo krajinného typu (hospodárska, okrasná, divo rastúca) a mierneho, subtropického alebo tropického pásma vhodná na pestovanie v miske. Ide o takú drevinu, ktorá je schopná vegetovať aj za drsných podmienok a pritom zniesť časté presádzanie pri súčasnej redukcii koreňového systému i nadzemnej časti (predpestok sa hnojí dobre, vypestovaný bonsaj málo)

5. bonsajový tvar

tvar bonsajovej dreveniny dosiahnutý podľa predstáv pestovateľa jeho premyslenými zásahmi. Japonská typológia, ktorá sa rozšírila do ce-

lého sveta, člení bonsaje na skupiny a typy, odmieta neprirodzené tvary a líši sa od čínskeho delenia na štýly. Podľa Ryšána [1985] má 27 typov [Stewartová, 1987, uvádza, že japonská typológia má najmenej tridsať typov] začlenených do štyroch hlavných skupín:

- a) stromy s jedným kmeňom (16 typov),
- b) stromy s dvoma a viacerými kmeňmi (8 typov),
- c) stromy sadené jednotlivito do spoločnej nádoby (1 typ),
- d) stromy s kameňom (bonsaj a kameň — 2 typy).

Čínske členenie obsahuje 12 najbežnejších štýlov (v minulosti ich bolo 6). Hoci sa čínska klasifikácia odlišuje od japonskej, do štyroch skupín podľa japonskej typológie možno začleniť všetkých 12 čínskych štýlov napriek tomu, že niektoré čínske štýly nenájdu obdobu v japonských typoch (napr. štýl kmeňa skloneného nad vodou, štýl s previsnutými vetvami). V dávnom čínskom členení boli aj neprirodzené tvary (napr. štýl tancujúceho draka; porov. Herynek — Hrdličková — Hrdlička, 1985)

6. bonsajová miska

miska charakteru umeleckopriemyselného predmetu určená na pestovanie bonsajových drevín. Môže mať rôzny tvar a rozmery pôdorysu, rôznu hĺbku a tvar bočnej steny, rôzny konštrukčný materiál (spravidla keramika), farebnosť, zdobenie a povrchovú úpravu. Pri používaní u bonsajistu hovoríme o používateľskej bonsajovej miske, pri používaní v sadovníctve hovoríme o množiarenskej bonsajovej miske

7. súbor bonsajových misiek

niekoľko bonsajových misiek rovnakej farebnosti, povrchovej úpravy, zdobenía, materiálu a geometrie (tvar pôdorysu, tvar bočnej steny), ktoré sa líšia iba rozmermi (rozmery pôdorysu, hĺbka), takže do seba navzájom zapadajú. Takýto súbor umožňuje pestovateľovi bonsajovú drevinu postupne presádzať do väčšej a väčšej bonsajovej misy. Súbor bonsajových misiek je spravidla trojčlenný

8. bonsajová súprava

súprava na pestovanie bonsajov určená začínajúcim alebo menej skúseným bonsajistom najmä z radov mestského obyvateľstva skladajúca sa z troch častí:

- a) predpestok bonsajovej dreveniny zasadený v najmensej miske zo súboru bonsajových misiek,
- b) zvyšujúce kusy súboru bonsajových misiek
- c) návod na pestovanie bonsajov.

Účelom bonsajovej súpravy je predchádzať začiatočným neúspechom pri pestovaní bonsajov a tým psychologickým škodám, ktoré by mohlo spôsobiť neodborné pestovanie

9. návod na pestovanie bonsajov

farebne ilustrovaný návod s názornými inštrukciami na pestovanie miniaturizovaných drevín v bonsajovej miske. Okrem všeobecnej časti o bonsaji a bonsajistike obsahuje najmä state o ošetrovaní (svetelný režim, teplotný režim, zavlažovanie a pod.), o strihaní, tvarovaní a presádzaní. Návod má slúžiť najmä začínajúcim bonsajistom. Možno ho kúpiť ako účelovú publikáciu klubov bonsajistov, všeobecne dostupnú publikáciu v kníhkupectvách alebo ako súčasť bonsajovej súpravy. Návod je vytlačený na kvalitnom papieri, pretože sa predpokladá jeho časté používanie. Pri otvorení je na jednej strane farebná fotografia alebo inštrukčný obrázok a na druhej strane text k zobrazeniu (začínajúci bonsajisti by mohli začiatočnými neúspechmi, ktoré sú bez použitia návodu na pestovanie bonsajov veľmi pravdepodobné, bonsajistike psychologicky uškodiť)

10. klub bonsajistov

záujmová organizácia združujúca činných a potenciálnych bonsajistov (porov. Herynek — Hrdličková — Hrdlička, 1985). Sú ustanovené pri záhradkárskych zväzoch (Praha, Brno, Dvůr Králové, Bratislava), resp. pri botanickej záhrade a Zväze ochrancov prírody a krajiny (Nitra). Začiatkom roku 1988 existovali v Československu tieto kluby bonsajistov: Praha — od roku 1980, Brno — od roku 1981, Dvůr Králové — od roku 1983, Bratislava — od roku 1984, Nitra — od roku 1986

11. bonsajistická predajňa

predajňa špecializovaná na bonsajistické výrobky, a to tak základné (bonsajové súpravy, predpestky bonsajových drevín, bonsajové misy, bonsajistická literatúra), ako aj pomocné (náčinie, pomocné prostriedky, hnojivá a ďalšie). Špecializované bonsajistické predajne sú

v zahraničí celkom bežné. Ich prednosťou je, že bonsajista dostane na jednom mieste kúpiť všetko, čo potrebuje na realizáciu svojej záľuby (v Československu nie je dosiaľ ani jedna bonsajistická predajňa; ich sieť by bolo výhodné vytvoriť ako súčasť existujúcej predajnej siete sadovníckych podnikov veľkých miest, napr. nad 80 000 obyvateľov, lebo tie majú na uvedenú činnosť najlepšie predpoklady; československé bonsajistické predajne by zároveň mohli plniť funkciu prieskumných predajní)

12. bonsajistické potreby

označenie pomocnej skupiny bonsajistických výrobkov, t. j. takých, ktoré potrebuje bonsajistika na vykonávanie pestovateľskej činnosti. Ide najmä o náčinie, pomocné prostriedky, hnojivá a pod.

LITERATÚRA

ELSNER, W.: Bonsai-Miniaturbäume in Gefäss. Leipzig, Verlag für die Frau 1985. 168 s.

HERYNEK, P. — HRDLÍČKOVÁ, V. — HRDLÍČKA, Z.: Bonsai — miniaturní strom v misce. Praha, Bonsai klub Praha při Českém záhradkářském svazu 1985. 260 s.

KAWOLLEK, W.: Bonsai für das Zimmer. Stuttgart, Ulmer 1983. 128 s.

Krátky slovník slovenského jazyka. Bratislava, Veda 1987. 592 s.

LESNIEWICZ, P.: Bonsai für die Wohnung. München — Wien — Zürich, BLV-Verlagsgesellschaft 1984. 201 s.

RYŠÁN, M.: Bonsai. Praha, Státní nakladatelství zemědělské 1985. 160 s.

STEWARTOVÁ, Ch.: Bonsai. Praha, Artia 1987. 111 s.

Základné názvy z astronómie*

Prístrojová technika

adaptácia

prispôbenie oka na súmrakové videnie

* Pod týmto názvom sme uverejňovali súpisy astronomických termínov a ich definície ako výsledok práce Astronomickej terminologickej komisie Slovenskej astronomickej spoločnosti pri SAV (pozri Kultúra slova, 13, 1979, s. 340—345; 14, 1980, s. 158—172 a 363—367; 15, 1981, s. 176—178; 16, 1982, s. 168—172; 17, 1983, s. 170—172 a 360—369; 18, 1984, s. 158—167; 19, 1985, s. 154—162 a 349—356; 20, 1986, s. 154—161; 21, 1987, s. 165—176). Publikovaný súpis je pokračovaním v tejto práci.

achromát = achromatický objektív

objektív s odstránenou farebnou chybou vyrobený zo spojky a rozptylky, ktorých sklá majú rozličnú relatívnu disperziu

akomodácia

zmena optickej mohutnosti očnej šošovky

altimeter = výškomer

1. prístroj na meranie výšky nad zemským povrchom
2. geodetický prístroj na meranie výškových uhlov pri trigonometrickom výpočte výšky

aluminizácia pozri hliníkovanie

americká montáž pozri vidlicová montáž

anastigmát = anastigmatický objektív

objektív zložený z dvoch alebo viacerých šošoviek, ktorých optické mohutnosti a vzájomné vzdialenosti sú zvolené tak, aby objektív nemal astigmatickú chybu

anglická montáž

paralaktická montáž, pri ktorej obidva konce polárnej osi sú zachytené na pilieroch

astigmatický rozdiel

vzdialenosť medzi fokaliami vytvorenými vplyvom astigmatizmu

astigmatizmus

optická chyba, ktorej vplyvom mimoosové svetelné zväzky nevytvárajú bodové ohnisko, ale dve navzájom kolmé fokály

automatická pointácia

automatické vedenie ďalekohľadu za pozorovaným objektom na oblohe

azimutálna montáž

montáž, pri ktorej jedna os smeruje k zenitu; umožňuje nastavenie pozorovacieho prístroja v horizontálnych súradniciach

bolometer

prístroj na meranie celkového žiarenia objektov na oblohe; je založený na tepelno-elektrických účinkoch žiarenia

coudé montáž

paralaktická montáž, pri ktorej tubus ďalekohľadu je zalomený, jeho okulárová časť je zároveň polárnou osou prístroja a druhá časť tubusu je deklinačnou osou

denné videnie

videnie spojené s podráždením čapíkov

dioptria

jednotka lámavosti, resp. optickej mohutnosti optickej sústavy; značka *D*

distorzia pozri skreslenie**ekvatoreálna montáž pozri paralaktická montáž****ešelet**

difrakčná mriežka s malým počtom vrypov sústreďujúca žiarenie do vysokých rádov spektra

farebná chyba = chromatická aberácia

optická chyba spôsobená závislosťou indexu lomu svetla od vlnovej dĺžky svetla

Fechnerov zákon = psychofyzický zákon = Weberov-Fechnerov zákon

vyjadrenie vzťahu medzi svetelným podráždením oka a vnemom

flintové sklo

sodno-olovnaté alebo draselno-olovnaté optické sklo

fokus pozri ohnisko**guľová chyba = sférická aberácia = otvorová chyba**

optická chyba spôsobená guľovým tvarom šošoviek, pri ktorej sa lúče svetelného zdroja prechádzajúce okrajom šošovky lámu viac ako lúče blízke optickej osi

hliníkovanie = aluminizácia

naparovanie tenkej vrstvy hliníka na vybrúsenú plochu zrkadla

hmlová komora pozri Wilsonova komora**hodinová os montáže pozri polárna os montáže****hranový spektrograf**

spektrograf vytvárajúci spektrum hranolom

Huygensov okulár

okulár skladajúci sa z dvoch plankonvexných šošoviek obrátených rovnou plochou k oku

chromatická aberácia pozri farebná chyba

interferencia

skladanie vln z koherentného zdroja

interferenčný filter

filter využívajúci interferenciu na zosilnenie, resp. zoslabenie zvolených vlnových dĺžok elektromagnetického žiarenia

interferometer

prístroj využívajúci interferenciu na meranie veľmi malých zorných uhlov

iradiácia

zdanlivé zväčšenie alebo zmenšenie obrazu objektu spôsobené rôznou intenzitou žiarenia objektu a pozadia

irisová clona

clona zostavená z lamiel, ktorých okraje tvoria v strednej časti clony výrez premenlivej veľkosti

irisový fotometer

mikrofotometer s irisovou clonou

izofota

čiara spájajúca miesta rovnakého jasú alebo osvetlenia

justácia

nastavenie častí prístroja do správnych vzájomných polôh

kalibrácia

premeranie a označenie stupnice prístroja

KIM (slang.; z rus. *koordinatnaja izmeritel'naja mašina*) pozri **merač pravouhlých súradníc**

kladný meniskus

dutovypuklá šošovka

klinový fotometer

fotometer využívajúci fotometrický klin na zmenu intenzity porovnávacieho zdroja

kolektív

šošovka zloženého okulára bližšia k objektívu ďalekohľadu

kolimačná chyba

odchýlka optickej osi ďalekohľadu od kolmosti na otáčavú os, ku ktorej je ďalekohľad pripevnený

kolimátor

optické zariadenie na získanie zväzku rovnobežných lúčov

koma

optická chyba, ktorej vplyvom sa mimoosové body zobrazia v pretiahnutom tvare

komes (slang.; z nem. *Koordinatenmessgerät*) pozri **merač pravouhlých súradníc**

komparátor

1. prístroj na porovnávanie fotografických snímok tej istej časti oblohy získaných v rozličnom čase alebo v rôznych oblastiach spektra
2. prístroj na presné porovnávanie dĺžok

konkávna mriežka

mriežka vyrytá vo vnútornej strane vydutej plochy

kontaktný mikrometer pozri **registračný mikrometer**

korekčná doska

sklená doska, ktorej jedna plocha je rovinná a druhá špeciálne vybrúsená; hlavná časť Schmidtovho ďalekohľadu

korunové sklo

sodno-vápenaté alebo draselno-vápenaté optické sklo

Kutterov ďalekohľad

reflektor, ktorého objektívom je sférické konkávne zrkadlo stočené k osi ďalekohľadu tak, že obraz objektu sa pozoruje vedľa hlavného zrkadla po odraze na pomocnom sekundárnom konvexnom sférickom zrkadle

kvadrant

1. prístroj na meranie zenitových vzdialeností nebeských telies
2. štvrtina kruhu

laser

kvantový generátor a zosilňovač monochromatického žiarenia

libela pozri **vodováha**

lomený pasážnik

pasážnik, ktorého optická os je lomená hranolom do osi stáčania prístroja

Lyotov filter

úzkopásmový interferenčný filter zložený z radu kremenných doštičiek premennej hrúbky, medzi ktorými sú polarizátory

Markowiczova komora = mesačná komora

prístroj spresňujúci geodetické merania využívajúci presné polohy Mesiaca

maser

paramagnetický alebo molekulárny zosilňovač prijímaných signálov, pracujúci v mikrovlnovej oblasti spektra na základe vzbudenej emisie žiarenia atómov alebo molekúl látok pomocným generátorom

matnica

matovaná sklená doska, na ktorej sa rozptyľuje dopadajúce svetlo

meniskus

šošovka ohraničená dvoma guľovými plochami, ktorých stredu ležia na jednej strane

merač pravouhlých súradníc

prístroj na určovanie presných pravouhlých súradníc objektov na fotografických snímkach

meridiánový kruh = poludníkový kruh

pasážnik spojený s veľkým presne deleným kruhom na odčítanie sklonu

mesačná komora pozri **Markowiczova komora**

mikrofotometer

prístroj na meranie hustoty sčernenia fotografickej emulzie

mikrometer

prístroj na presné meranie uhlov a vzdialeností

molekulárny rádiometer pozri **tepelný rádiometer**

monocentrický okulár

okulár skladajúci sa z achromatickej spojky zlepenej z troch častí

monochromatický filter

filter prepúšťajúci určitú oblasť spektra žiarenia širokú iba niekoľko stotín až desiatin nanometra

monochromátor

zariadenie prepúšťajúce len veľmi úzku časť spektra, ktorej vlnovú dĺžku možno meniť

montáž ďalekohľadu

usporiadanie a orientácia dvoch navzájom kolmých osí pohybu ďalekohľadu

mriežka

sklená alebo kovová doštička s hustou sústavou vyrytých rovnobežných čiar; rozkladá žiarenie na spektrum

mriežková konštanta

vzdialenosť medzi dvoma vrypami na mriežke

mriežkový spektrograf

spektrograf vytvárajúci spektrum mriežkou

nebulárny spektrograf

bezštrbinový spektrograf používaný na štúdium spektier hmlovín

negatívny okulár

okulár, pri ktorom pozorovaný obraz leží vnútri medzi jeho šošovkami

nemecká montáž

paralaktická montáž, pri ktorej polárna os je upevnená na jednom pilieri

necsobný mikrometer (zastar.) pozri registračný mikrometer**neutrálny filter**

filter zoslabujúci v určitom rozsahu spektra žiarenie všetkých vlnových dĺžok rovnako

Newtonovo ohnisko

ohnisko parabolického zrkadla

nikol = Nicolov hranol

jednolúčový polarizátor vytvorený z dvoch pravouhlých hranolov z islandského vápenca stmelených kanadským balzomom

nitkový križ pozri vláknový križ**nónius**

pomocná posuvná stupnica na odčítanie desatin a menších dielov základnej stupnice

nukleárna emulzia

fotografická emulzia určená na registráciu kozmického žiarenia

objektív

optická sústava vytvárajúca reálny obraz pozorovaného predmetu

objektívová mriežka

mriežka umiestnená pred objektívom prístroja

objektívový hranol

hranol z optického skla umiestnený pred objektívom prístroja

obrazová ohnisková vzdialenosť

vzdialenosť obrazového ohniska od obrazovej hlavnej roviny optickej sústavy

obrazové ohnisko

bod, v ktorom sa pretínajú lúče rovnobežné s optickou osou pred vstupom do optickej sústavy

očná šošovka

okulárová šošovka bližšie k oku

ohnisko = fokus

bod na optickej osi centrovanej optickej sústavy, v ktorom sa pretínajú paraxiálne lúče dopadajúce alebo vystupujúce rovnobežne s optickou osou

ohnisková rovina

rovina prechádzajúca ohniskom kolmá na optickú os

ohnisková vzdialenosť

vzdialenosť ohniska od hlavnej roviny optickej sústavy

ohybový krúžok

krúžok, do ktorého sa zobrazí svietiaci bod vplyvom ohybu svetla na okrajoch objektívu ďalekohľadu

oko

zmyslový orgán sprostredkujúci svetelné vnemy

oktant

prístroj na meranie zenitových vzdialeností nebeských telies

okulár

šošovka alebo sústava šošoviek, ktorou sa pozoruje a zväčšuje obraz vytvorený objektívom

okulárový mikrometer pozri vlákňový mikrometer**okulárový výťah**

zariadenie, ktorým možno posúvať okulár

optická chyba

chyba zobrazovania optickou sústavou

optická mohutnosť

prevrátená hodnota ohniskovej vzdialenosti vyjadrená v dioptriách

optická os

priamka spájajúca stredy krivosti lámavých plôch

optická sústava

súhrn lámavých a odrazových plôch, rozhraní optických prostredí a clôn, ktoré ovplyvňujú prechod svetla pri vytváraní obrazu

optické sklo

sklo presne určeného zloženia a vlastností, ktoré sa používa na výrobu optiky

ortoskopický okulár

okulár zložený z kombinovanej šošovky zlepenej z troch častí a plankon-
vexnej spojky

ortuťový horizont

umelý horizont, ktorý vytvorí hladina ortuti vyliatej do plochej nádoby

osobná chyba

systematická chyba vnášaná do merania osobou, ktorá robí meranie

osobná rovnica

rovnica vyjadrujúca rozdiel medzi skutočným a pozorovateľom určeným časom nejakého úkazu

osová anglická montáž

paralaktická montáž, pri ktorej polárna os je podopretá na oboch koncoch, ale ďalekohľad je namontovaný vedľa nej

otáčavá mapka oblohy = planisféra

kruhovú otáčavú mapku hviezdnej oblohy na nastavenie oblohy viditeľnej v požadovanom čase

otvorová chyba pozri guľová chyba**parabolické zrkadlo**

duté zrkadlo v tvare rotačného paraboloidu

paralaktická montáž = ekvatoreálna montáž

montáž, pri ktorej jedna os (polárna) je rovnobežná so zemskou osou; umožňuje nastavenie pozorovacieho prístroja v ekvatoreálnych súradniciach

paralaktické pravítko pozri triquetrum**paralaktický stôl**

nosná doska upevnená na paralaktickej montáži

pasážnik

ďalekohľad otočný len okolo vodorovnej osi slúžiaci na pozorovanie prechodov hviezd poludníkom

periférne videnie pozri súmrakové videnie**Petzvalov objektív**

fotografický objektív (aplanát), ktorý r. 1841 vypočítal slovenský fyzik J. M. Petzval

planetárium

zariadenie na znázornenie pohybov nebeských objektov

planisféra pozri otáčavá mapka oblohy**pointácia**

vedenie ďalekohľadu alebo fotografickej kamery za pozorovaným objektom na oblohu

pointačná hviezda

vhodne vybraná hviezda, pomocou ktorej sa vedie ďalekohľad za pozorovanou oblasťou oblohy

pointačný ďalekohľad = pointer

menší ďalekohľad paralelne pripevnený k hlavnému ďalekohľadu a slúžiaci na pointáciu

polarizátor

zariadenie, pomocou ktorého sa premieňa nepolarizované elektromagnetické žiarenie na polarizované

polárna os montáže = hodinová os montáže

os paralaktickej montáže rovnobežná s rotačnou osou Zeme

polárny ďalekohľad

dľhoohniskový fotografický ďalekohľad na meranie presných deklinácií hviezd blízko nebeského pólu

polaroid

1. látka spôsobujúca polarizáciu elektromagnetického žiarenia, ktoré ňou prechádza
2. druh fotografického aparátu a filmu

poludníkový kruh pozri meridiánový kruh**pozdlžna sférická aberácia**

vzdialenosť medzi ohniskami vznikajúcimi v dôsledku guľovej chyby optickej sústavy

pozičný mikrometer

vláknový mikrometer otočný okolo optickej osi ďalekohľadu, slúžiaci na meranie pozičného uhla

pozitívny okulár

okulár, pri ktorom pozorovaný obraz je za šošovkami, t. j. mimo okulára

prah videnia

najmenší svetelný tok schopný vyvolať zrakový vnem

predmetová ohnisková vzdialenosť

vzdialenosť predmetového ohniska od predmetovej hlavnej roviny optickej sústavy

predmetové ohnisko

bod, v ktorom sa pretínajú lúče rovnobežné s optickou osou po výstupe z optickej sústavy

predsádkový filter

širokopásmový filter pred úzkopásmovým filtrom na vymedzenie jeho oblasti priepustnosti

preloženie ďalekohľadu

1. otočenie ďalekohľadu okolo osí montáže
2. vybranie pasážnika alebo zenitteleskopu z ložísk, otočenie o 180° a uloženie nazad na odstránenie kolimačnej chyby

primárne ohnisko

ohnisko hlavného zrkadla reflektora

protizávažie

závažie na vyváženie ďalekohľadu pri niektorých montážach ďalekohľadu

protuberančný spektroskop

spektroskop prispôsobený na pozorovanie slnečných protuberancií

prstencový mikrometer

mikrometer pozostávajúci z kruhového prstenca umiestneného v ohniskovej rovine ďalekohľadu; používa sa na výpočet deklinácie hviezd z času prechodu hviezd prstencom

psychofyzický zákon pozri Fechnerov zákon**pyranometer**

prístroj na meranie celkového žiarenia oblohy alebo jej časti

pyrex

boro-kremičité optické sklo

pyrhéliometer

prístroj na meranie celkového sinečného žiarenia

Ramsdenov okulár

okulár skladajúci sa z dvoch plankonvexných šošoviek obrátených k sebe vypuklými plochami

rád spektra

poradie obrazov spektra toho istého zdroja vytváraných mriežkou

rádiometer

prístroj na meranie celkového žiarenia objektov na oblohe; je založený na tepelno-mechanických účinkoch žiarenia

rámová anglická montáž

paralaktická montáž s polárnou osou v tvare pretiahnutého rámu, uprostred ktorého sa otáča ďalekohľad

reflektor

1. ďalekohľad, ktorého objektívom je zrkadlo
2. súčasť antény rádiového ďalekohľadu

refraktor

ďalekohľad, ktorého objektívom je jedna šošovka alebo sústava šošoviek

registračný mikrofotometer

mikrofotometer samočinne zaznamenávajúci zmeny hustoty sčernenia fotografickej emulzie

registračný mikrometer = kontaktný mikrometer (zastar. *neosobný mikrometer*)

vláknový mikrometer so zabudovanými elektrickými kontaktmi na samočinnú registráciu polohy vlákna; umožňuje podstatne znížiť osobnú chybu pozorovateľa

rosnica

nadstavec tubusu chrániaci objektív pred orosením

rovinná mriežka

mriežka vyrytá na rovinatej ploche

rotujúci sektor

zariadenie umožňujúce určiť rýchlosť pohybu meteoru

rozlišovacia schopnosť

schopnosť pozorovacej sústavy zobrazíť oddelene dva blízke body predmetu

rozlišovacia schopnosť spektrografu

najmenší rozdiel vlnových dĺžok, ktorý možno daným spektrografom odlíšiť

rozptyľová sústava

optická sústava, ktorá zobrazuje lúče rovnobežné s optickou osou do zdanlivého ohniska

Sabatierov efekt

difúzny proces vo fotografickej emulzii vznikajúci pri dodatočnom osvietení obrazu v priebehu vyvolávania

scintilačný detektor

prístroj na registráciu kozmického žiarenia

sekundová kontrola

kontrola a korigovanie pohonu ďalekohľadu sekundovými impulzmi

senzibilizácia

zvýšenie citlivosti fotografickej emulzie

sextant

prístroj na meranie uhlovej vzdialenosti dvoch bodov alebo výšky objektu nad obzorom

sférická aberácia pozri guľová chyba**Schumannova platňa**

fotografická platňa citlivá na ultrafialovú časť spektra

siderostat

otočné zrkadlo zobrazujúce pozorovaný objekt do presne určeného smeru; obraz objektu po odraze sa otáča

sklenuťie poľa

optická chyba, ktorej vplyvom sa rovinný objekt kolmý na optickú os zobrazí v tvare krivej plochy

skreslenie = distorzia

optická chyba, ktorej vplyvom sa naruša geometrická podobnosť predmetu a jeho obrazu tým, že priečne zväčšenie nie je po celom poli obrazu rovnaké

slnečná pec

zariadenie umožňujúce sústrediť slnečné žiarenie pomocou parabolických zrkadiel alebo sošoviek do ohniska, v ktorom sa dosahujú teploty niekoľko tisíc stupňov

slnečná veža

vežovitá stavba s vertikálnym celostatom na pozorovanie Slnka

solarizácia

pokles sčernenia fotografickej vrstvy po preexponovaní

spektrobolometer

prístroj na premeriavanie rozloženia intenzity žiarenia v spektre

spektrograf

prístroj na vytvorenie a registráciu spektra

spektroskop

prístroj na vytvorenie a vizuálne pozorovanie spektra

spojná sústava

optická sústava, ktorá zobrazuje lúče rovnobežné s optikou do skutočného ohniska

stenový kvadrant

veľký kvadrant, ktorý sa na zvýšenie vlastnej pevnosti upevňuje na stenu

stereokomparátor

prístroj na súčasné pozorovanie dvoch snímok tej istej časti oblohy, každej iným okom

striebrenie

nanášanie tenkej vrstvy striebra na odrazovú plochu zrkadla

súmrakové videnie = periférne videnie

videnie spôsobené podráždením tyčiniek

svetelnosť objektívu

pomer priemeru objektívu k jeho ohniskovej vzdialenosti

šírka štrbiny

vzdialenosť medzi hranami štrbiny spektrografu

širokopásmový filter

filter prepúšťajúci zo spektra oblasť širokú niekoľko desiatok nanometrov

Solcov filter

úzkopásmový interferenčný filter zložený z radu kremenných doštičiek rovnakej hrúbky, medzi ktorými sú polarizátory

štrbina spektrografu

úzka medzera medzi dvoma rovnobežnými hranami, ktorých vzájomnú vzdialenosť možno meniť

štrbinový spektrograf

spektrograf, v ktorom svetlo pred vytvorením spektra prechádza štrbinou

telemetria

metóda prenosu údajov meranej veličiny na diaľku

teleobjektív

fotografický objektív s dlhou ohniskovou vzdialenosťou

teleskop

starší názov ďalekohľadu

teodolit

geodetický prístroj na meranie horizontálnych a vertikálnych uhlov

tepelný rádiometer = molekulárny rádiometer

rádiometer na meranie tepelného žiarenia

termočlánok

zariadenie, v ktorom vzniká slabý elektrický prúd pri nahrievaní spoja dvoch rôznorodých látok; používa sa na meranie celkového žiarenia objektov na oblohe alebo ako zdroj energie

tessar

štvoršošovkový fotografický anastigmát

triplet

1. trojšošovkový fotografický objektív
2. multiplet vytvorený tromi spektrálnymi čiarami

triquetrum = paralaktické pravítko

staroveký prístroj na meranie zenitovej vzdialenosti hviezd

tyčinky

orgány sietnice oka citlivé na svetlo; s ich podráždením je spojené súmrakové videnie

uhlová disperzia

v spektrografe uhlový rozdiel medzi rôznymi vlnovými dĺžkami uvádzaný v stupňoch alebo radiánoch na nanometer

umelá hviezda

umelý svetelný zdroj, ktorého jasnosť sa dá merateľne meniť

umelý meteor

1. teliesko známej štruktúry a zloženia vystrelené veľkou rýchlosťou do vysokej atmosféry a pozorované ako meteor

2. kalibračné zariadenie prístroja na pozorovanie meteorov
3. pomôcka imitujúca prelet meteoru používaná pri zácikvu pozorovateľov meteorov

univerzál

prenosný prístroj na meranie horizontálnych súradníc

úzkopásmový filter

filter prepúšťajúci veľmi úzku oblasť spektra širokú niekoľko nanometrov

vákuový spektrograf

spektrograf, v ktorom je vákuum na zlepšenie obrazu spektra

vertikálny kruh

1. delený kruh, na ktorom sa odčíta výška objektu;
2. prístroj na presné meranie výšky objektov nad obzorom

vežový ďalekohľad

veľký ďalekohľad umiestnený v slnečnej veži

viacnásobný rozptyl

opakujúci sa rozptyl žiarenia

vidlicová montáž = americká montáž

paralaktická montáž, pri ktorej polárna os je upevnená na jednom pilieri; má tvar vidlice, v ktorej sa otáča ďalekohľad okolo deklinačnej osi

vignetácia

zmenšenie svetelnosti objektívu pre šikmé zväzky lúčov vzdialenejších od optickej osi

vláknový križ = nitkový križ

dve alebo niekoľko tenkých vlákien skrížených v obrazovej rovine optickej sústavy

vláknový mikrometer = okulárový mikrometer

mikrometer skladajúci sa z pevného vláknového križa a pohyblivého vlákna

vodováha = libela

pomôcka na nastavenie vodorovnej alebo zvislej plochy

vstupná pupila

vstupný otvor ohraničujúci lúče vstupujúce do ďalekohľadu

výstupná pupila

kruhový otvor ohraničujúci lúče vystupujúce z ďalekohľadu; obraz vstupnej pupily vytvorený optickou sústavou

výškomer pozri **altimeter**

výťah objektívu

zariadenie, ktorým možno posúvať objektív

Weberov-Fechnerov zákon pozri **Fechnerov zákon**

Wilsonova komora = **hmlová komora**

zariadenie umožňujúce pozorovanie dráh elementárnych častíc

základňa interferometra

vzdialenosť antén rádiového interferometra

záporný meniskus

vypuklodutá šošovka

závoj

sčernenie vyvolaného fotografického materiálu bez ohľadu na to, či materiál bol alebo nebol exponovaný

zenitteleskop

prístroj na presné meranie rozdielov zenitových vzdialeností dvoch hviezd v meridiáne

zorné pole

priestorový uhol vymedzujúci oblasť, ktorú daná optická sústava môže zachytiť

zorný smer

smer spojnice pozorovateľa a pozorovaného objektu

zrkadlo

plocha odrážajúca žiarenie podľa zákona odrazu

zrornosť

1. vlastnosť fotografickej emulzie prejavujúca sa v nehomogenite jej častí
2. granulácia slnečného povrchu

žltá škvrna

miesto v strede sietnice s najlepším videním

Ks

ROZLIČNOSTI

Nové slovo *aids* v slovenčine

Pomaly, ale isto začína zaujímať svoje miesto v našej reči a tým aj v systéme slovnej zásoby slovenčiny nové slovo *aids*. Tak ako v iných podobných prípadoch aj pri ňom sa o jeho rozšírenie v našej reči pričínili hromadné oznamovacie prostriedky; práve ony totiž dávajú tomuto slovu širokú publicitu tým, že čoraz častejšie prinášajú informácie o tomto nebezpečnom ochorení a o ochrane proti nemu.

Keď klope na brány slovenčiny nové slovo, treba sa pri jeho vstupe zastaviť a povedať aspoň základné údaje o jeho význame, gramatických vlastnostiach a o tom, v akej podobe ho máme používať v slovenčine v hovorenej i písanej reči. Predovšetkým sa žiada povedať, že *AIDS* je iniciálová skratka, prípadne už skratkové slovo utvorené z anglického viacslovného názvu *acquired immune deficiency syndrome*, ktorý v slovenčine znie *syndróm získanej imunitnej nedostatočnosti*. Zrozumiteľnejšie by sme ho mohli opísať ako súbor príznakov získanej nedostačujúcej obranyschopnosti organizmu. Názov *aids* je teda podobné skratkové slovo ako *laser* alebo *radar*, ktoré sú už v slovenčine všeobecne rozšírené.

Doterajšia písomná prax ukazuje, že sa rozoberané slovo píše s veľkými písmenami: *AIDS*. Používa sa vlastne ako citátové slovo a neskloňuje sa. Uvedieme dva príklady z tlače: *Ohrozenie AIDS neostane zrejme iba problémom zdravotníctva*. [Nedeľná Pravda 15. 10. 1986] — *Vedci socialistických krajín vkladajú tiež svoje sily do boja proti AIDS, ktorý zatiaľ socialistické štáty nepostihol tak drasticky ako kapitalistický či rozvojový svet*. [Práca 25. 5. 1987] — Tento stav v používaní môže naznačovať, že vo výslovnosti sa stretáme s čítaním každého písmena samostatne: *a-i-dé-es*. Na druhej strane z výslovnosti neovplyvnenej čítaním máme skúsenosť, že sa hovorí o *aidse* [*aice*], spomínajú sa lieky proti *aidsu* [*aicu*], vraví sa o postihnutých *aidsom* [*aicom*] a pod. Charakteristický obraz o uvedených spôsoboch používania slova *aids* v slovenčine poskytla aj beseda v rámci Televízneho klubu mladých vysielaného 19. 1. 1988: prizvaný odborník vyslovoval toto slovo ako *a-i-dé-es*, t. j. hláskoval skratku bez skloňovania, kým prítomní študenti hovorili o *aidse*, o *liečení aidsu*, vyslovovali obavy z *aidsu* a pod. Študenti teda v bežnej reči zaobchádzali so skratkou *AIDS/aids* ako so slovom, ktoré sa vyslovuje podľa výslovnostných pravidiel slovenského jazyka a vo vete, príp. v texte sa správa ako podstatné meno mužského rodu, ktoré patrí ku skloňovaciemu typu *dub*. To, že sa skratkové slovo *AIDS/aids* chápe ako podstatné meno

mužského rodu, potvrdzuje i náš druhý príklad s výskytom zámena *ktorý* v mužskom rode: *AIDS, ktorý...* Z podstaty vecí vychodí, že sa používajú iba tvary v jednotnom čísle.

Pokiaľ ide o ďalší osud názvu *aids*, môžeme predpokladať, že aj v súvisi s rozširujúcim sa používaním v bežnej reči prevládne pri ňom domáca výslovnosť *[aic]* a že bude fungovať ako skratkové slovo zaradené k mužským podstatným menám. V texte sa teda bude skloňovať tak ako všetky ostatné mužské neživotné substantíva s tvrdou spoluhláskou na konci slova. Toto zistenie je osobitne dôležité preto, že hoci je vo výslovnosti na konci spoluhláska *c*, názov *aids* sa skloňuje podľa zakončenia v písomnej podobe. Preto je aj v lokáli čiže 6. páde prípona *-e*: *o aidse [aice]* tak ako *o dube*. V zhode s domácou výslovnosťou a skloňovaním sa vžije aj prirodzený spôsob jeho písania: namiesto veľkých písmen sa bude toto slovo písať s malými písmenami: *aids*. V tejto súvislosti možno pripomenúť, že najnovší výkladový slovník slovenčiny, t. j. Krátky slovník slovenského jazyka z r. 1987, zachytáva slovo *aids* v súlade s tým, čo sme tu o ňom napísali: je to podstatné meno mužského rodu, ktoré sa skloňuje podľa vzoru *dub*, píše sa s malými písmenami: *aids* a vyslovuje sa ako *[aic]*. Z tejto kodifikácie vyplýva, že názov tejto nebezpečnej choroby treba v slovenčine aj v písomných publicistických alebo odborných textoch skloňovať.

Na záver možno povedať, že prevzatie slova *aids* do slovenčiny predstavuje jeden z tých prípadov, keď sa toto prevzatie nestretá zo strany preberajúceho jazyka so zábrami. Slovo *aids* je už dnes rozšírené v mnohých jazykoch sveta a je typickým príkladom súčasného internacionalizmu, t. j. medzinárodného jazykového prvku. Jeho prípadné nahrádzanie domácim slovom by bolo nákladné a z hľadiska dorozumievania aj nepraktické.

Ján Kačala

Muzejný či múzejný?

Od prevzatých slov sa v dnešnej slovenčine tvoria prídavné mená príponami *-ový*, *-ný* a *-ický*. Pri odvodzovaní príponou *-ický* sa vo vyššej miere zachováva jednotný prevzatý charakter prídavného mena, lebo aj koreň, aj prípona sú prevzaté. Domácou príponou *-ový* sa prevzaté slovo zaraďuje do slovenskej sústavy, poslovenčuje sa vo väčšej miere. Prípona *-ný* má tu sprostredkujúce postavenie: pripája sa jednak k prevzatým podstatným menám ako celku, napr. *konzum* — *kon-*

zumný, prioritá — prioritný, autonómia — autonómny, jednak s ne-domácimi morfémiami -ál-, -il-, -il-, -bil- tvorí zložené prípony -álny, -ilny, -ilný, -bilný, napr. *facies* — *facialis* — *faciálny*, *fossa* — *fossilis* — *fosilny*, *sensibilis* — *senzibilný*. Ak sa prípona -ný pripája k slovám zakončeným na -ia, -ium, -eum, vkladá sa medzi predkoncev *i*, *e* a príponu -ný vkladné -j-, aby sa umožnilo hladké spojenie týchto dvoch zložiek. Napr. *misi-a* — *misi-j-ný*, *havári-a* — *havari-j-ný*, *štú-di-um* — *študi-j-ný*.

Pri odvodzovaní prídavných mien uvedenými príponami nastávajú však aj isté zmeny v koreni základových slov. Tak v skupine slov typu *dráma* — *dramatický*, *fonéma* — *fonematický* akoby sa medzi koreň a príponu -ický vkladala vkladná spoluhláska *t*. V skutočnosti však ide o to, že pri odvodzovaní alebo aj pri skloňovaní sa v starej gréčtine uplatňoval rozšírený kmeň: nominatív bol síce *drama*, ale v genitíve a ostatných pádoch už bol kmeň *dramat-*; genitív mal v starej gréčtine podobu *dramatos*, príd. meno malo podobu *dramatikos*. Dôležité pre nás je však to, že pred touto príponou -ický, resp. -t-ický sa koreňová dĺžka skrakuje, napr. *dráma* — *dramatický*, *téma* — *tematický*, *fonéma* — *fonematický*, *morféma* — *morfematický*; podobne aj *kríza* — *kritický*, *emfáza* — *emfatický*. Ale v takých prídavných menách, pri ktorých sa prípona -ický pripája priamo ku koreňu, ostáva koreňová dĺžka zachovaná, napr. *báza* — *bázický*, *sféra* — *sférický*, *ftíza* — *ftizický*, *dóza* — *dózický*, *múza* — *múzický*.

Podobný stav je aj pri prídavných menách s príponou -ný, resp. -álny a -j-ný. V prídavných menách na -álny sa koreňová dĺžka skrakuje, ako vidieť z príkladov *múzeum* — *muzeálny*, *lyceum* — *lyceálny*, *interstícium* — *intersticiálny*, *rádium* — *radiálny*, *štádium* — *štadiálny*, *grémium* — *gremiálny*, *prezídium* — *prezidiálny*, *teritórium* — *teritoriálny*, *alúvium* — *aluviálny*. V prídavných menách na -j-ný sú však možné dva prípady. Predovšetkým kráti sa nezačiatočná dĺžka v koreni, napr. *havária* — *havarijný*, *galéria* — *galerijný*. Ak ide o dĺžku v začiatočnej slabike koreňového slova, máme doložené aj krátenie, aj nekrátenie. Popri type *štúdium* — *študijný*, *réžia* — *režijný* máme aj typ *préria* — *prerijný*, *múzeum* — *múzejný* a *lyceum* — *lycejný*. Pravda, máme z písaných textov doložené aj podoby *muzejný* a *lycejný*.

Tento stav možno vysvetliť takto: Slová *múzeum* a *lyceum* sa ešte v Pravidlách slovenského pravopisu z r. 1931 uvádzajú ako *muzeum*, *lyceum*, no už v Pravidlách slovenského pravopisu z r. 1940 ako *múzeum*, *lyceum*. V Slovníku slovenského jazyka 2 [1960] sa uvádzajú prídavné mená *lyceálny* i *lycejný*, *muzeálny* i *múzejný*. Takisto v Zau-nerovej Praktickej príručke slovenského pravopisu z r. 1966. V Česko-slovenskom slovníku [1981] sú podoby *múzejný*, *múzejník*, *múzejníctvo* a *lyceum*, *lyceálny*, *lycejný*. V Pravidlách slovenskej výslovnosti

od Ā. Kráľa (1984) sú podoby *múzeum*, *múzejný*, *múzejník* a *lýceum* bez prídavného mena. V Krátkom slovníku slovenského jazyka (1987) sú podoby *múzejný* a *lýcejný*.

Ako vidieť z týchto údajov, podoba *múzejný* má v spisovnej slovenčine ustálenú podobu s dlhým *ú* už aspoň od r. 1960. V novšom období sa k nej pripája aj podoba *lýcejný*. Dnešná kodifikácia, ustálenie podob *múzejný* a *lýcejný*, teda vystihuje skutočný stav a okrem toho je v zhode s celkovou tendenciou neskracovať začiatočnú dĺžku v koreni slova pred príponami *-ový*, *-ný* a *-ický*.

Odôvodniť treba len to, prečo sa táto tendencia nerešpektuje v prídavných menách *študijný* a *režijný*. Možno jednoducho povedať, že tieto prídavné mená sú hlbšie zakotvené v celej sústave odvodených slov, čo sa prejavuje aj možnosťou tvoriť príslušné slovesá, teda *študovať* a *režirovať*. A práve v týchto slovesách je krátkosť, ktorá má bezprostredný vplyv aj na krátkosť v prídavných menách *študijný* a *režijný*.

Ján Horecký

Oznam redakcie. — Výbor Slovenského literárneho fondu udelil v roku 1987 deväť prémiei za články uverejnené v 21. ročníku (1987) časopisu Kultúra slova. Ide o články týchto autorov: K. Buzássyová: Jazyková komika hier S. Štepu (s. 70—73); J. Horecký: Štruktúra dramatického textu Štepkovho Jánošíka (s. 74—77); M. Nábelková: Nad dvoma hrami Stanislava Štepu (s. 77—81); J. Sejáková: Funkcia jazyka v hre Čierna ovca (s. 81—85); P. Ďurčo: Vytváranie komického efektu pomocou frazeologických jednotiek v hrách S. Štepu (s. 85—87); M. Smatana: Nárečie v jazykovom prejave Radošinského naivného divadla (s. 90—93); I. Masár: Zapájanie termínu do odborného textu (s. 137—145); J. Branická — Z. Gaďušová: Prekladové hľadiská konotácie (s. 294—300); E. Pícha: Aktuálne problémy terminológie v období vedecko-technickej revolúcie (s. 321—326).

Ks

SPRÁVY A POSUDKY

Metodika jazykovej výchovy v materských školách

(KOČIŠ, F. — DUNGELOVÁ, H. — GLOZNEKOVÁ, C.: Metodika jazykovej výchovy v materských školách. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1987. 184 s.)

V cieľavedomom pestovaní pozitívneho vzťahu k jazyku a vo formovaní jazykovej kultúry detí od najútlejšieho veku majú dôležitú úlohu predškolské zariadenia, osobitne materské školy. K zámeru zabezpečiť predškolské zariadenia kvalitnou metodickou literatúrou a usmerniť pracovníkov týchto zariadení pri plnení cieľov jazykovej výchovy sa pripájajú autori *Metodiky jazykovej výchovy v materských školách*.

Význam práce je podmienený nielen dôležitým a nezastupiteľným miestom jazykovej výchovy medzi ostatnými zložkami, ale aj tým, že doteraz u nás metodická príručka jazykovej výchovy pre materské školy nevznikla. Recenzovaná práca je uceleným obrazom možnosti dosiahnuť štyri ciele jazykovej výchovy vymedzené v *Programе výchovnej práce v jasliach a materských školách*: rozvíjanie slovnej zásoby, starostlivosť o zreteľnú, správnu a výraznú výslovnosť, osvojenie a zdokonaľovanie gramatickej správnosti hovorených prejavov, rozvíjanie súvislého vyjadrovania detí.

Metodická príručka má premyslenú kompozíciu opierajúcu sa o systémové chápanie jazyka a výchovno-vzdelávacieho procesu. Prvá časť rozpracúva predpoklady jazykovej výchovy, jej obsah, metódy, organizačné formy, prostriedky, pomôcky a význam spolupráce materskej školy s rodinou. Druhá časť konkretizuje prvky výchovno-vzdelávacieho procesu pri plnení určených cieľov jazykovej výchovy v troch vekových skupinách (3–4 roky, 4–5 rokov, 5–6 rokov).

Celková práca materskej školy, a teda aj efektívnosť jazykovej výchovy závisí od viacerých objektívnych a subjektívnych činiteľov. Preto sa aj uvažovanie o dosahovaní cieľov jazykovej výchovy začína analýzou jej základných predpokladov [spracoval F. Kočiš]. Ako naznačuje schéma výchovnej práce (s. 18), učiteľka vystupuje vo vzťahu k deťom ako rečový vzor. Väčšina predpokladov jazykovej výchovy sa viaže na odbornú pripravenosť jej realizátorky. Zdôrazňuje sa najmä dôkladné poznanie záväzného celonárodného dorozumievacieho prostriedku — spisovného jazyka, ustavičné rozširovanie a prehľbovanie vedomostí o ňom, ovládanie kultivovanej spisovnej slovenčiny, ale i rámcové poznanie celkovej jazykovej situácie na Slovensku, zvlášť nárečového prostredia, z ktorého deti v materskej škole pochádzajú. Je dôležité, aby si učiteľka sama uvedomila význam a cieľ jazykovej výchovy a usilovala sa o jeho splnenie nielen prostriedkami racionálneho, ale aj emocionálneho pôsobenia na deti.

Druhá kapitola [autor F. Kočiš] tvorí súhrnné poučenie zo zvukovej, lexikálnej, morfolologickej a syntaktickej roviny. Autor prístupným spôsobom

charakterizuje sústavu slovenských hlások, ich klasifikáciu, vysvetľuje fonologickú platnosť hlások, pravidlo o rytmickom krátení, zloženie slabiky a prozodické vlastnosti reči. Zaradenie kvantity medzi prozodické {suprasegmentálne} javy nie je celkom jednoznačné, pretože kvantita je vlastnosťou menšej jednotky, než je slabika, a to hlásky. Okrem spomenutých javov autor upozorňuje na dôležité výslovnostné pravidlá. Nebolo cieľom, a ani to nie je potrebné, zahrnúť do metodickéj príručky všetky pravidlá spisovnej výslovnosti. Tie sú zachytené v Pravidlách slovenskej výslovnosti od Ā. Kráľa a autor na ne v texte odkazuje. Ak sa však niektoré z pravidiel výslovnosti vysvetľuje, mal by byť výklad v zhode s kodifikačnou príručkou. V metodike sa o výslovnosti spoluhlásky *v* pred spoluhláskami *n, ň, l, ľ, r* jednoznačne tvrdí, že spoluhláska *v* sa vyslovuje ako pernozubné *v* čiže ako bežné *v*. V súlade s Pravidlami slovenskej výslovnosti dopĺňame, že v tejto pozícii je možná dvojaká výslovnosť spoluhlásky *v*; nielen ako pernozubné *v* [dávni, slávni, hlavní, družstevník, havran, povras], ale aj obojperné ů [dääni, slääni, hlaäni, družstevník, haäran, poüras].

Z lexikálnej roviny autor vyberá členenie slovnej zásoby podľa troch kritérií: podľa spôsobov obohacovania lexiky, z hľadiska spisovnosti a nespisovnosti a z hľadiska významových vzťahov medzi slovami v slovnej zásobe. Nové slová, ktoré do našej lexiky pribúdajú z iných jazykov, autor nazýva cudzie alebo prevzaté slová. Vzniká dojem, že sú to rovnoznačné termíny. Uvedené príklady [rádio, televízor, kamera, futbal, džez, džús, banán] sú slová prevzaté z iných jazykov, ale dnes sa už nepociťujú ako cudzie slová, pretože sa prispôbili domácej výslovnostnej, morfolologickej i pravopisnej sústave. Tým sa prevzaté slová líšia od cudzích slov, ktoré si zachovávajú takú podobu, akú majú v jazyku, z ktorého pochádzajú (napr. *science-fiction*). Z hľadiska významových vzťahov medzi slovami sa vydeľujú homonymá, synonymá, antonymá a viacvýznamové slová. Okrem vlastných homonym sa osobitne uvádzajú zvukové homonymá — homofóny. Medzi príkladmi na homofóny nachádzame i také slová, ktoré vytvárajú homonymné dvojice tvarov z rozličných slovných druhov (*nemá* — sloveso, *nemá* — prídavné meno, *nežnú* — sloveso, *nežnú* — prídavné meno). Uvedené príklady nie sú homofóny, ale homoformy — gramatické homonymá.

Spracovanie morfolologickej roviny sa opiera o poznanie úrovne jazykových prejavov detí. Autor upriamuje pozornosť na osobitosti tých slovných druhov, ktorých používanie robí deťom najväčšie ťažkosti (napr. skloňovanie zvieracích podstatných mien mužského rodu, tvorenie genitívu plurálu podstatných mien ženského a stredného rodu, skloňovanie a stupňovanie prídavných mien, používanie predložkových väzieb a časovanie sloves). Slovesá sa vymedzujú ako slovný druh, ktorým sa vyjadruje dej, činnosť, stav, niekedy aj vlastnosť. Na exemplifikáciu slovesa, ktorým sa označuje vlastnosť, podľa nášho názoru nie je vhodné spojenie *sneh je biely*, pretože v ňom má tvar slovesa byť len pomocnú funkciu pri vyjadrení vlastnosti pomenovanej prídavným menom *biely*. Vhodnejšie sú príklady [*sneh*] *sa belie*, [*fialka*] *vonia*, [*pes*] *hryzie* atď.

V prehľade poznatkov zo syntaxe sa autor sústreďuje na hlavné a rozvíjacie vetné členy, druhy jednoduchých viet, typy priraďovacích a podradzo-

vacích súvetí, druhy zložených súvetí, na problematiku slovosledu a vetosledu. Poznanie morfolologickej a syntaktickej roviny jazyka je nevyhnutným predpokladom zdokonaľovania gramatickej správnosti hovorených prejavov detí.

Kapitola *Obsah jazykovej výchovy* nadväzuje na poznatky o jazyku, ktoré učiteľky materských škôl získali počas stredoškolského štúdia a treba ju chápať ako východisko ďalšieho rozširovania a prehĺbovania vedomostí o spisovnom jazyku.

V tretej kapitole sa uvažuje o metódach jazykovej výchovy (autorka H. Ďungelová). Klasifikácia metód jazykovej výchovy vychádza zo vzťahu jazyka a reči. Členenie na metódy jazykového a rečového cvičenia je len pomocné. V praxi sa oba typy metód prestupujú v závislosti od vytýčeného cieľa jazykovej výchovy. Metódy jazykového cvičenia svojou podstatou pripomínajú kognitívne cvičenia, pretože sú zacielené na osvojovanie jazykových poznatkov. Podľa toho, z ktorej jazykovej roviny sú osvojované poznatky, rozlišujú sa metódy fonetického, lexikálneho a gramatického cvičenia. Cieľom metód rečového cvičenia je upevňovanie rečových zručností a návykov. Možno povedať, že metódy rečového cvičenia majú charakter aplikatívnych cvičení. (O termínoch kognitívne a aplikatívne cvičenia pozri Betáková, V.: Triedenie jazykových cvičení. Bratislava, SPN 1976.)

Mnohé z uvedených metód majú svoje pokračovanie vo vyučovacích metódach a cvičeniach používaných na hodinách jazykového vyučovania (napr. rozhovor, beseda, objasňovanie a porovnávanie významu slov), slohovej výchovy (napr. rozprávanie podľa obrázka, reprodukcia, zostavovanie listov) alebo čítania a literárnej výchovy (napr. dramatizácia). Z toho vyplýva, že jazyková výchova sa chápe ako cielavedomá príprava detí na vstup do školy. Praktickým prínosom pre učiteľky materských škôl sú ukážky príprav na zamestnanie v jednotlivých vekových skupinách s použitím charakterizovaných metód.

S metódami jazykovej výchovy súvisia organizačné formy. (Kapitulu o organizačných formách jazykovej výchovy spracovala C. Glozneková.) Súhlasíme s názorom autorky, že jazykovú výchovu nemožno chápať ako izolovanú zložku výchovného procesu a niet ani osobitnej organizačnej formy zameranej výlučne na plnenie cieľov jazykovej výchovy. Každá z uvedených organizačných foriem (ranné hry, vychádzky, učebné chvíľky, dôverné chvíľky, návšteva kina a divadla), ak sa dodrží jej štruktúra, môže prispieť k obohateniu slovnej zásoby, k utváraniu povedomia detí o gramatickej stavbe jazyka, k upevneniu spisovnej výslovnosti alebo k rozvoju súvislého vyjadrovania.

V kapitole *Prostriedky a pomôcky jazykovej výchovy v materskej škole* (autorka H. Ďungelová) sa vymedzujú základné výchovno-vzdelávacie prostriedky: hra, učenie, práca a zábava. Medzi hru a učenie v materskej škole nemožno klást ostrú oddeľujúcu hranicu. Vzhľadom na vek a mentálnu úroveň detí predškolské vyučovanie prebieha hravou a zábavnou formou a zároveň v hre sa spontánna činnosť detí spája s cielavedomým plnením úloh jazykovej výchovy.

Za rovnocenný prvok výchovno-vzdelávacieho procesu považuje autorka pomôcky. Zdôrazňuje ich funkcie a zásady používania. Učiteľky materských

škôl by iste uvítali, keby táto kapitola obsahovala zoznam existujúcich pomôcok na jazykovú výchovu, prípadne praktické rady a námety na ich svoj-pomocné zhotovenie.

Úroveň kapitoly znižuje viackrát nesprávne použité predložka *pre* namiesto predložky *na* (*tvorivé hry pre obohacovanie slovnnej zásoby a pre spresňovanie chápania významu slov; podmienky pre hru; zabezpečiť, aby deti mali pre hru dostatočné vedomosti*). Na chyby v používaní predložkových väzieb sa upozorňuje aj v recenzovanej práci (s. 46).

Dôležitú úlohu pri rozvoji reči dieťaťa má rodinné prostredie. Kapitola *Spolupráca materskej školy s rodinou pri jazykovej výchove detí* (autorka C. Glozneková) oboznamuje čitateľov s rozličnými formami vzájomného pôsobenia rodičov a materskej školy na dieťa, ale i s problémami a ťažkosťami, s ktorými sa môže učiteľka pri nadvязovaní kontaktov s rodinou stretnúť.

Druhá časť metodického príručky pozostáva zo štyroch kapitol. Každá z nich sa zaoberá možnosťami realizácie jedného z cieľov jazykovej výchovy v troch vekových skupinách. Autori uplatnili vlastné teoretické poznatky a metodické skúsenosti. Svojský prístup k problematike sa prejavil v tom, že okrem obsahu, metód, foriem, prostriedkov a pomôcok jazykovej výchovy sú do kapitoly včlenené také metodické poznámky, ktorých dôležitosť je podmienená osobitosťami jednotlivých cieľov. Napr. v časti venovanej starostlivosti o zreteľnú, správnu a výraznú výslovnosť (autorka C. Glozneková) sa analyzujú príčiny chýb vo výslovnosti, upozorňuje sa na nevyhnutnosť diagnostikovania stavu sluchu a výslovnosti, uvádza sa množstvo námetov na prácu s deťmi pri nácviku zreteľnej výslovnosti.

Rozpracovanie úlohy osvojovanie a zdokonaľovanie gramatickej správnosti hovorených prejavov (autor F. Kočiš) vychádza z poznania jazykovej úrovne detí. Ciele jazykovej výchovy nadobúdajú v tejto časti svoje teoretické zdôvodnenie. Vychádzajúc z úrovne jazykových prejavov detí, autor formuluje čiastkové úlohy v jednotlivých vekových kategóriách smerujúce k odstráneniu najfrekvencovanejších chýb. V určení čiastkových cieľov je zrejme dôsledné uplatnenie zásady primeranosti a postupnosti. Osobitne sa upozorňuje na vplyv nárečia pri rozvíjaní povedomia detí o gramatickej stavbe spisovného jazyka.

Teoretické poznatky sú vhodne ilustrované ukážkami príprav na zamestnanie detí rozličných vekových kategórií. Ukážky nepredstavujú záväzný model, ale námet na tvorivú prácu v konkrétnych podmienkach materskej školy.

Metodická príručka jazykovej výchovy je svojou odbornou úrovňou i prístupnosťou výkladu cenným príspevkom ku skvalitňovaniu prípravy učiteliek materských škôl na úlohy novej koncepcie predškolskej výchovy.

Jana Kesselová

Ks

SPYTOVALI STE SA

Miesto slova *pojazd* v slovnej zásobe. — Ing. A. P. z Bratislavy sa nás pýta, či je slovo *pojazd* v slovenčine správne utvorené a či sa teda môže používať napr. v železničnej terminológii.

Slovo *pojazd* môže pri zbežnom pohľade pôsobiť ako slovotvorne nesprávne. Vieme v ňom síce vyčleniť koreňovú morfému *jazd-*, uvedomujeme si aj jej súvislosť so slovesom *jazdiť*, ale nevieme zatiaľ vysvetliť, aký význam tu má predpona *po-*.

Tento fakt veľmi ostro vystúpi, ak sa oprieme o definíciu slova *pojazd* napr. v Dopravnom slovníku od A. Petrovského (Bratislava 1985). Tu sa slovo *pojazd* definuje ako súbor častí železničného koľajového vozidla určených na nesenie a smerové vedenie vozidla (dvojkolesie alebo súkolesie s ložiskami, vypružením, príp. s jarmami). Najmä špecifikácia uvedená v zátvorke ukazuje na neprítomnosť súvislosti so slovesom *jazdiť*. Na nejestvovanie takej súvislosti napokon poukazuje aj druhý význam slova *pojazd* v uvedenom slovníku, totiž kvalifikovaný pohyb určitého vozidla.

Podrobnejšia slovotvorná a významová analýza slova *pojazd* a vymedzenie jeho miesta v skupine deverbatívnych substantív (podstatných mien utvorených zo slovies) však naznačuje, že jeho slovotvorná štruktúra nie je taká nezreteľná, ako sa ukazuje na prvý pohľad.

Typickými predstaviteľmi deverbatívnych substantív sú tie, ktoré sú odvodené od predponových slovies, v našom prípade tie, v ktorých sa predpona *po-* vyskytuje už v základovom slovese. Patria sem také slová ako *ponoriť* — *ponor*, *popísať* — *popis*. Aj k abstraktným slovám ako *postup*, *pokrok*, *popud* môžeme ľahko pripojiť základové slovesá *postupovať*, *pokročiť*, *popudiť*.

Na druhej strane sú však slová s dobre vyčleniteľnou predponou *po-*, ktoré nemožno odvodiť od základového slovesa s predponou *po-*: *poklus* nie je od *poklusať*, *potlesk* nie je od *potlieskať*, *poklop* nie je od *poklopiť*. A napokon ani *pojazd* nie je od *pojazdiť*. Tieto slovesá totiž nemáme v slovenčine doložené.

V niektorých slovách tejto skupiny by sa predpona *po-* dala interpretovať ako prvok vyjadrujúci malú alebo menšiu mieru. Platí to napr. o slovách *poskok* — malý skok, *podrep* — menší, neúplný drep. Ale už *poklus* nemožno chápať ako malý klus, *potlesk* nie je malý tlesk.

Zdá sa, že v takýchto prípadoch má predpona *po-* akúsi transformačnú funkciu: prevádza (bezpredponové) základové sloveso do kategórie substantív. Tak *povel* nie je od základu *poveliť*, ani to nemôže byť malý „vel“, ale je to prostriedok, ktorým sa realizuje velenie. Podobne *poklus* nie je malý klus, ale realizácia klusania. Ani v slove *pomer* nejde priamo o pomeriavanie, ale o výsledok merania. (Treba pripomenúť, že podobnú transformačnú, prevádzaciu funkciu má morféma *po-* aj v slovách ako *poschodie*, *povetrie*, utvorených prefixálno-sufixálne.)

Takúto funkciu má predpona *po-* aj v slove *pojazd*: vyjadruje sa ňou, že ide o zariadenie, ktorým sa umožňuje pohyb, jazda, jazdenie stroja.

Svoje poznatky z rozboru slova *pojazd* môžeme zhrnúť takto: Slovo *pojazd*

má síce nezreteľnú slovtvornú štruktúru, vyplývajúcu najmä zo skutočnosti, že sa nedá predpokladať jeho priamy súvis so slovesom *pojazdiť*. Ale predpona *po-* v ňom zreteľne vyjadruje, že ide o zariadenie, pomenované podstatným menom, ktoré umožňuje jazdu. Takýto význam má predpona *po-* aj v iných slovách, preto možno povedať, že slovo *pojazd* je v slovenčine ústrojné. Pravda, funguje v nej iba ako odborný termín.

Ján Horecký

Srbochorvátčina či srbochorvátčina? — Čitateľ P. B. z Bratislavy sa na nás obrátil s otázkou, ako znie správny jednoslovný názov srbochorvátskeho jazyka. Často vraj počuje hovoriť o *srbochorvátčine*, on však pochybuje o správnosti tohto pomenovania.

Pochybnosti nášho čitateľa sú na mieste. Pozrime sa bližšie na to, ako sa v slovenčine tvoria názvy jazykov. Všeobecne možno povedať, že ich tvoríme príponami *-ština*, *-čina* a *-čina*, a to podľa zakončenia príslušného prídavného mena.

Príponu *-ština* používame vtedy, ak pred príponou *-ský* v prídavnom mene stojí samohláska alebo sykavka, napríklad: *český jazyk — čeština*, *ruský jazyk — ruština*, *francúzsky jazyk — francúzština*.

Od prídavných mien zakončených na *-cký* sa názvy jednotlivých jazykov tvoria príponou *-čina*, napríklad *anglický jazyk — angličtina*, *grécky jazyk — gréčtina* a ďalej *turečtina*, *indičtina*, ale aj *bibličtina*.

Od prídavných mien s príponou *-ský*, pred ktorou je ešte iná spoluhláska (nie však sykavka), tvorí sa jednoslovný názov príponou *-čina*: *slovenský jazyk — slovenčina*, *bulharský jazyk — bulharčina*, *švédsky jazyk — švédčina* a ďalej *španielčina*, *taliančina*, *srbčina*, *chorvátčina* a pravdaže i *srbochorvátčina*. Z tohto pravidla jestvujú však aj výnimky: pri *poľskom jazyku* hovoríme o *poľštine* a pri *čínskom a čínštine*, a nie, ako by sa dalo očakávať, o „*poľčine*“ a „*čínčine*“. Podobne nehovoríme o „*nemečtine*“, ale o *nemčine* (porov. aj L. Dvonč, *Záhoráčtina a záhorčina*. Kultúra slova, 19, 1985, s. 234—238).

Otázku nášho čitateľa možno jednoznačne zodpovedať tak, že pomenovanie srbochorvátskeho jazyka znie *srbochorvátčina*, a nie „*srbochorvátčina*“.

Podľa spomínaných modelov môžeme pomenúvať aj nárečia, ktorými sa hovorí na určitom, zemepisne vyčlenenom území u nás alebo v zahraničí. Ide o názvy ako *šariština*, *záhoráčtina*, *liptovčina*, prípadne *provensálčina*, *kastilčina*.

Daniela Bačíková

Dominátor. — Čitateľ Š. D. z Banskej Bystrice: V športovom týždenníku *Štart* (9. 3. 1987, s. 21) som sa stretol s podstatným menom *dominátor* v takomto kontexte: *Bežci sa teraz hlboko ukláňajú pred majestátnym Thomasa Wassberga, dominátora na obersdorfských tratiach*. Je podstatné meno *dominátor* utvorené správne a aký má presný význam?

Podstatné mená utvorené príponou *-átor* vyjadrujú bezprostredný vzťah k činnosti vykonávanej danou osobou, a preto je významový vzťah medzi slovesom a odvodeným podstatným menom úplne zreiteľný. Cudzou príponou *-átor* sa tvoria názvy osôb, ktoré vykonávajú činnosť vyjadrenú slovesným slovotvorným základom, napr.: *kolaudátor* — kto kolauduje, dačo schvaľuje; *mumifikátor* — kto mumifikuje; *navigátor* — kto vedie lietadlo alebo loď po trase; *purifikátor* — kto dačo očisťuje, zbavuje nedostatkov; *proklamátor* — kto dačo proklamuje, verejne vyhlasuje; *aktualizátor* — kto robí veci časovo priliehavými, zaujímavými; *koordinátor* — kto dačo koordinuje a tak aj *dominátor* — kto má vedúce postavenie, kto má prevahu a prevláda.

Príponou *-átor* sú utvorené aj homonymné názvy nástrojov a vecí. Homonymné dvojice sú: *programátor* — špecialista pripravujúci a vytvárajúci inštrukčné siete (programy) pre počítač a *programátor* — zariadenie na automatické riadenie zložitých strojov, ktoré riadi v časových intervaloch určitú činnosť daného stroja; *propagátor* — kto dačo propaguje a *propagátor* — súčasť propagačnej stanice tvaru nádoby zo skla alebo z nehrdzavejúcej ocele na pestovanie a postupné rozmnožovanie čistých kultúr mikroorganizmov; *agitátor* — kto získava verejnosť, masy na dačo a *agitátor* — miešacie zariadenie prispôbené na usádzanie a oddeľovanie látok; *realizátor* — kto dačo realizuje, uskutočňuje a *realizátor* — gén podmieňujúci diferenciaciu určitého znaku a pod. Všetky príklady sú zo Slovníka cudzích slova A/Z (Bratislava, SPN 1979. 944 s.) od M. Ivanovej-Šalingovej a Z. Maníkovej.

Zhrňame odpoveď na nastolenú otázku: Podstatné meno *dominátor* je utvorené správne a systémovo, pretože cudzou príponou *-átor* sa v slovenčine tvoria aj názvy osôb. *Dominátor* je ten, kto má vedúce postavenie, kto má prevahu a prevláda.

Pavol Odaloš

Ks

KULTÚRA SLOVA, časopis pre jazykovú kultúru a terminológiu. Orgán Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV. Ročník 22, 1988, č. 5. VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. Hlavný redaktor PhDr. Ján Kačala, DrSc., člen korešpondent SAV. Grafická úprava Oto Takáč. Technická redaktorka Marta Michalíková. Vychádza desaťkrát ročne. Ročné predplatné Kčs 30 —, jednotlivé čísla Kčs 3 —. Rozširuje, objednávky a predplatné prijíma PNS — ÚED Bratislava, ale aj každá pošta a doručovateľ. Objednávky do zahraničia vybavuje PNS — Ústredná expedícia a dovoz tlače, Gottwaldovo nám. 6, 817 59 Bratislava. Vytlačili TSNP Martin, závod Ružomberok v máji 1988. Rukopis odovzdaný do výroby 18. 2. 1988. Registr. zn. F-7050.

Distributed in the Socialist countries by SLOVART Ltd., Gottwaldovo nám. 6, 817 64 Bratislava, Czechoslovakia. For all other countries distribution rights are held by KUBON and SAGNER, Inhaber Otto Sagner, Postfach 34 01 08, D-8000 München 34, West Germany.

© VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1988

Cena Kčs 3,—